

Жер Устүнийн пролетарийлары бириккелер!

**К а м - ж а н ы - л а
буркан-жаннын
мэнэзин жайларды.**

Нэ-лэ кудай жанды жайладарына болуш-бичик.

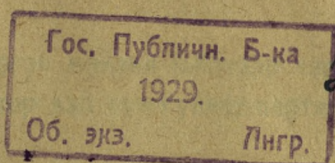
*В борьбе с махмудизмом
и религией*

И. Калананов кочүргөн.

Ойрот.
3-288

Дөр Устүнийн пролетарийлары биринилэгэри

Л. ЭДОКОВ.

Кам-јангы-ла буркан-јанг- нынг мэкэзин јайладары.

Нэ-лэ нудай Јангы Јайладарына болуш-бичин.

И. Калананов Ночүргэн.

ИНВ. № 1010

Кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти канайда бүдүрзэ јакшы болор дэп коммунист-партиянын учурлап айткан сөзи.

„Кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти крэсту јан-дулардын сәрикбэлэрин, магомэд-јандулардын мачэт дэгэн өргөөлөрин, еврей улустын синагога дэгэн өргөөлөрин, оноң-да башка нэ-лэ јанду улустын өргөөлөрин бөктөп, кудай-јаңы дэгэни—мэкэ эмэй дэп, айдып туруп, бүдүрүп болбос. Бу кэрэкти мунайда бүдүрэрин сраңай токтодып салар кэрэк. Кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэгиндэ јурт улустын бичик-билигин көдүрэр кэрэк. Мал-аш ижинэ турган крэстьян улустын јадыжын канайда јарандыраын, јадыжында, ижиндэ кандый-ла табарышкан нэмэнин (мөндүр, јалгын, күйгэк, јут, ашты, өлөңди табарып урээр нэмэ, аш салар јерди јарандыраы, оноң-да өскөзи бүдүүн, учурын јакшы аайлап айдып бэрэрин кичээр кэрэк. Бу кэрэкти энг озо коммунист-партиязына баштадып, **школдор-ла бичик кычырар туралар** ажра бүдүрэр кэрэк.“

(ВКП (б) XIII-чы јууннын резолюциязы)

КИРЭ-СӨС.

Бичик билбэс, нэгэ-дэ үүрэнбэгэн кыска сагышту, нэ-лэ ойгор-ойдон астыккан журтту Совет-Союзыбыстын жакалай јаткан журтардын бирүүзи Ойрот-облас болуп јат. Каан-башкаруудын бискэ артызып бэргэн мундый энчинэн улам журт-улусты бичик-биликкэ үүрэдэргэ, сагыжын јарыдарга коммунист-партия-ла совет-башкарууна сүрээн уур болуп јат.

Бу өткөн 5 жылдын туркунында каан-башкарууна бастырып турган јака-јуртыбыста јазалып бүткэн школдор, больницалар, оной да башка улуска бийанын јеттирип турар нэ-лэ учреждениялар, организациялар азийда кижинин сагыжына-да кирбэс крэлү болуп, бүгти. Бичик-биликтин көдүрилип турганы, ойгор сагыштын јуртка јүгүп турганы эмди дә билдирип туру: алтай улустын балдарынын көбизи школдо үүрэнип јат, балдардан јаан улус ликпунктарда (бичик билбэзи јок болзын дэгэни) үүрэнип јат, јаш улус јаан шлолдордо үүрэнип јат (1928 јылда мал-аш ижин јарандырап кэрэгинэ үүрэдип турган јаан школго үүрэнин, алтай сөөктү агроном чыкан); эмчи (доктор) болор, нэ-лэ машиналардын јазалын билэр (тэхник), јом башкару кэрэгин билэр алтай сөөктү улдар-балдар удабас үүрэнэринин учына једип алып, областын кэрэгинэ турар; бичиккэ үүрэнип турган улус-ла јангыс сөөктү үүрэдүчикатчылар бэлэттэнип јат; школдор, бичик кычырап туралар, кызыл-айылдар оной-да башка бичик-билик јарандырап нэмэлэр јыл-сайын журт ортозында көптөп јат. Кайдала көрзө, кижээ ойгор-сагыш јеттирэр нэмэ көрүнэт.

Јэ мундый-да болзо Совет башкарудын бүдүргэнин дә устын масказы тийбэгэн јэр эмди-дэ бар, сагыш јарыдар үүрэдүдин јарыгы јэтпэгэн караңуй јэр эмди-дэ бар ок. Бу нэ дээ? Шүттүүлдү, мөргүүлдү, тайылгалу-камду кудай јангы дэп, буркан јангы дэп мэкэ бар. Кижинин козисагыжын бөктоп турар бу мэкэни јайладар кэрэк эмдээ јэтрэ јаан бүтиэй турды.

Тайылгалу кам-јангы, буркан-јангы, крестү јангы, бирјаннан көрзө, сраңтай алдынан башка уланып барган үч јан дэп көрөр, бирдэн көрзө, бу үч јан алыжып-колыжып калган болуп јат; бир кижини көрзө, тайылгалу камду јэргэ кирип калган, база бирдэ ол-ок кижі буркандар-

дын мөргүүлиндэ кирижип калган, ол-ок, —мэи крестү эмэй,—дэп отурар. Мундый былгактан аай-бажына болгон-тушкан кижичыгып-та болбос; оо коштой журтыбыстын бичик-билик билбэзи, јаткан јадыжын јангыртып, јарандырып аларкэрэгиндэ ары болуп јылбазы сүрээн. Мунын ончозы ја н-мэкэни јайладар ишти тутадып турды. Јэ бу кэрэк јангыс мунаг улам бүтпэй турган эмэс. Областын журтынын ортозында турган учрәждениялар, организациялар, јаш улустын бириккэндэри (кружок), комсомолдор, јурт кэрэгиндэ алдынан базып, кэрэк башагадый нэлэ кижичан-мэкэни јайладар кэрэкти бажап-та турза, ол-ок кэрэккэ турган областын организациялары кэрэкти канайда бүдүрэр аайын јазап айдып бэрбэс учун, кэрэк бүтпэй турды. Областын организациялары крестү јан-мэкэни јайладарын орус јурттын ортозында канайда бүдүрэр аайын јарт айдып башкарып бэрип, алтай улустын ортозында мундый ишти бүдүрэри кэрэк дэп айдып-та турза оны канайда эдэрин јарттап айдып бэрбэй турды.

Кам, буркан, крестү јан-мэкэни јайладар кэрэкти канайда бүдүрэр дэп, кандый-да болзын, кудай-јан дэгэни—мэкэ эмэй дэп, алтайдын јурт улузына јарт болзын дэп, јарттап учурлап айдып бэрэр кэрэгиндэ бу бичикти бичип турган кэрэк бу. Школдорго, јурттын нэлэ кэрэгинэ турган учреждениларга, организацияларга, јурт-улусты баштап тургадый јарт сагышту улуска, алтай улустын јадыжы јангырып, јаранзып дэп кичээп турган улуска бу бичик јол-башчызы болзын. Алтай јурттын ортозында јан-мэкэни јайладар кэрэк бажалгалак учун, бу кэрэкти учурлап алтай тиллэ салган бичик јок учун, нэлэ јан-мэкэни јайладар кэрэги јаан болуп јаткан учун бу бичиктин бичилэри кэрэктү. Бу бичик ажра јан-мэкэ јайладар кэрэк сранай үзүлбээдэ, ол алтайдын журтына туказын јеттирэр.

Јан-мэкэни јайладар кэрэгиндэ бу бичиктэ учурлап салган аайынча јурт ортозында иштэгэн улус бичиктэ айдылганнын кэлижэрин, кэлишпэзин ајаарып турар кэкэк; бичиккэ кирбэй калганы бар болзо, бойлары алдынан баштанып, јетпэзин јеттирип турар кэрэк.

АЛТАИ УЛУСТЫН ЈАНДАП ТУРГАН КАМ-ЈАНГЫЛА БУРКАН ЈАНГЫН КЫСКАРТА АИТКАН УЧУРЫ.

Алтай улустын озодон јандаган јангы тайылгалу, камду јан болгон.

Кам-јанду улустын јандап мүргүйтэни—јакшы кудай—„Ўлгән“ (ару-төс), јаман көрмөс—„Эрлик“ (кара төс).

Ўлгән кижэ нэлэ јакшызын јеттирип турар, нэлэ јаман Эрликтән кэлип јат.

Камдардын сөзіндэ—кижинин эди-сөөгин Үлгэн жай-
аган. Үлгэннин жайап салган кижизинэ Эрлик уурдап түрү-
тын кийдирип салды. Эрлик Үлгэннин бүдүрүп турган кэ-
рэгинэ киришти дэп, чугулдайла, Үч-Курбустаң, Эрликти
јэр алдына сүрүп ийди, ак жарыкты көрбөс эдип салды.
Мунан ары Эрликтин жаантайын јадар јери „алтыгы оро-
ондо“ (алыс јер дэп база айдар) јети кумдус ширээлү тэ-
мир өргөө болды.

„Курдак јэтпэс бэлдү,
Кучак јэтпэс мойынду,
Карыш болгон камакту,
Кара мыйык сагалду“ Эрликтин уулдары јети (кээик
кам Эрликтин уулдарын тогус дэп тоолоп турар).

„Јэлим кара кэптү,
Јэлтэк кара чачту,
Уйады јок кажан
Эрликтин тогус түнгэй кара кызы“ бар ок.
Онон башка Эрликтин кулдары болуп турган көр-
мөстөр бар.

Эрликтин бу элчи-көрмөстөри, бу.

„Көзи јок сокорлор,
Бэли јок бэртиктэр,
Јанмажы јок сыныктар,
Кабыргазы кайышкактар,

Үйэ-сөөги ойышкактар“ Эрликтин јаткан алтыгы оро-
ондо-да бар, јер үстүндэ-дэ („бу-јэрдэ“) бар. Јер үстүндэ
јаткан көрмөстөр ажра Эрлик кижээ нэ-лэ јаманын јэти-
рип турар. (Кижинин балуун көрмөстин тиштэгени дээр,
кижи оорып турза, оны көрмөс јип туры дээр, кижі өлзө,
оны көрмөс јиди дээр).

Өлгөн кижинин сүмэзи Эрликкэ барып јат. Анда Эр-
лик оны јүзүн-јүүр кыйнап турар. Мунун учун кам јанду
улус Эрликтэн коркооры сүрээн болуп јат. Эрлик кижээ
јаман этпэзин дэп, шоктобозын дэп, кижинин азрап тур-
ган малын кырбазын дэп, кам јанду улус эн озо Эрликкэ
бажырып, јайнап турар, оны карындап, оо тайылга тайып
турар.

Коркушту Эрликти күндүлэп туруп, кам аразында
„кал-Эрлик“, „бос-Эрлик“ дэп айткэлып-та турар.

Кижээ кару, нэ-лэ бийан јэгтирип турар Үлгэннин
јаткан јери күннин, айдын, јылдыстардын ары-јанында
турган алтын ширээлү алтын өргөө болор. Үлгэнди алтай
улус „өрө-кудайым“ дэп айдар.

Үлгэн айдын, күннин јайаачызы:

„Айлу, күндү жаан јер.
Айым, күнүм јайаган,

Адам Ұлгэн бычыган“.

Ұлгэн кижинин, малдын жайаачызы:

„Тулку сынду баштын кудын жайаган,

Киндиктүди жайап салган,

Кирбиктүди бычып салган;

Айгыр-малын жайап бэргэн,

Арт-тэбэзин бычып салган“.

Отты Ұлгэн-ок жайаган:

„Үч одыгды күйдүрүп бэргэн,

Үч очогыгды кадап бэргэн,

Адам-- Ұлгэн!

Үч, алты, тогус, он-эки жылдыг бажында жаскыда-ба, жайгыда-ба, кэзиктэ күскүдэ-дэ алтай кижі Ұлгэнгэ „үстү-ги“ эдип, мал тайар (тайар малды барылгы дээр). Кышкыда тэнгэрэнин кыртыжы тогып тош болуп калган учун Ұлгэннин журтына барар жол бөктөлүп каларда, кам оо жэди болбой жат; онын учун кышкыда Ұлгэнгэ бажырбас.

Ұлгэннэн жарылган жэти уулы бар. Олорды кам-жанду улус Ұлгэнгэ түнгэй ару-төс дэп, кудай дэп, олорго үстү-ги элэр.

Ұлгэннин кыстары тогус, Олорды ак-кыстар, кыйандар дэп айдар.

Журт-кижини корып, чэбэрлэп турар, Ұлгэн-лэ кижинин ортозында тил алыжар, камдап турган камды ары-бэри жорыгында баштап жүрэр Ұлгэннин „Жайык“, „Суйла“, „Карлык“, „Уткучы“ дэп жарлыкчылары, элчилэри бар.

Кудайлардан, көрмөстөрдөн башка, кам-жанду улустын күндүлэйтэн, суудын, тайканын ээлэри бар (Жэр-су, жезим-тайка, Алтай).

Бу мундый жангы баштап турганы—кам болор (орус тилиндэ--шаман). Алтайдын камдарынын камы, тайылгазы база кам-жанду Сибир-жэриндэ журтап турган улустын камдаганына, тайылга тайарына түнгэй.

Кам-жангында нэдэн-дэ жаман дэгэни—тайылгазы болор. Тайылгаа аттын, малдын жакшы талдамазын алар. Малды көндүрө өлтүрбэй, кыйнап туруп, өлтүрэр: тайарга турган малдын төрт санынан армакчыла буулайла, көп улус төрт-жара тартар. Үй-сөөктин кыжырып турары, ачу-сыска чыдабай, мал октоп, киштэп турары, камнын түнгү-ринин табыжы алыш-колыш угулып турар; калганында жэргэ көмкөрө жыгылып, жаткан малдын уузы тумчугын эрэп туруп, тумалап салар. Мунун ончозын көрөргө-дэ коркушту! Алдында тайылга көргөлөк, жангы көрүп турган кижидэн болгой, оны жаантайын көрүп-тэ жүргэн кижі чө-чынып, сүрээтип турар.

Бу жангы улус таштабазын дэп, кам сүрээн кичээп турар. Күннин, айдын бүдүүн, оттын, суудын бүдүүн, јәр-дә нә бар нәмәнин бүдүүн улус аайлабас, билбәс учун, кам онын ончозын кудай әдип турар. Суу алып—ийди-бә, от өртөди-бә јалгын сокты-ба—мунын ончозы кудайлардын табынан чыкан кыйал дэп, нәмә билбәс улусты кам көркүдүп турар.

Камнын ижи „астамду“.

Нә-лә улустын јан—башчыларына (абыстар, јарлыкчылар, ламалар) түнәй камнын ижи јалду болор. Камдаган учун кам ас јал албас, сагыш јәткәнчә-лә сурап алып турар; ас бәрәйин дэгән кижини кам көркүдүп, јалын көп-төди алар.

Алтай улустын сагыжында кижинин кам болоры салымду дэп турар. Улустын мундый сагыжы бузулбазын дэп, кам ол сагышты там тыгыдып, онын кам болгоны кудайлардын табынан болгон дэп, јүзүн-јүүрлөп төгүн-дәј јүрөр. Кудайлардын јажытту нәмезин камнан башка киж иилип болбос дэп, кижинин сурак сөзин кудайларга јәттирәри, кудайлардын сөзин улуска јәттирәри камнын колында, камнан өскө киж кудайлар-ла билишпәс, тил алышпас дэп, кам улусты мэкәлөп-ок турар. Камнын ижи јәнис, „астамду“ учун, кам киж балдарын кичинәктән ала камына үүрәдип турар. Кам болойын дэгән кандый-да киж кам кижидән үүрәнәр.

Тайгалу, ташту Алтайдын кату јәринә „өрө күн көр-бөй“ јүдөп јадар албаты, нәмә билбәс учун, нә-лә оору—јоболдон, нә-лә јәткәрдән коруланар, аргаланар әбин та-ап болбос албаты, кааннын бийләринин табына салдырып койгон, којойымдарга јимәктәдип, абыстарга көмөлөдип јүрәр албаты бойы мунан аргаланар әбин талпай, мунын ончозынан айрылары јангы-ла кудайларда дэп турган кам-нын мэкәзинә бәлән кирип турды. Кам-јангы Алтайдын албатызынын ортозында таазылын бәк салды.

150—160 јылдан бәри каанга, бийләргә, абыстарга јан кәрәгиндә кыстаткан јаржак—јангу орус улус качып кә-лип Алтайдын орто тужунда јакшы дэгән јәринә (Буктар-мы, Оймон, оноң-да өскө) отуруп коиды.

Ол качып кәлгән улуска үзәри, үзәри база улус кә-лип-лә турды, алтай улусты кыстап турды; кааннын бий-ләри көчкин орустан карын јип алып, алтай улусты кыс-тажып-ок турды. Алтай улус амырына тартынып, озодон мал азрап, аш салып турган јакшы јәрин јангы кәлгән улуска чагып, тайга—таштын ортозына киргиләп турды. Јәрин блааткан алтай улустын јанын блаап аларга абыс-рет чыкты; алтай улусты „кара јангу“ улус дэп, оморды

крэстэп, „ак јанга“ бактырар јэшти. Мунын кэрэгиндэ анда — мунда крэстү улустын өргөөзи дэп сэрикпэлэр тургусты, сэрикбе сайын абыстар отурглады. Бичиккэ үүрэдэринэ коштой крэсту улустын балдарын кудай јангына үүрэдэр дэп школдор тутты.

Каан башкаруузы алтай улустын ортозына орус улус отургузуп алып, кам-јанду улусты крэстэп алып, алтайды орус эдэр дэп санады.

Сонында көчкин оруска јэрин блаадып, бийлэргэ јидирип, кыстадып, арга јогына јэдэлэ, алтайдын байлары, јайзаңдары баштаган алтай улус ичкэри јэргэ комыдаар болды. „Ак-кааннаң“ арга кэлэр болор ба дэп, комыдал бичик-тэ салгылады, чыгарылу кижі барып, сурап-та турды. Каанның бэрэрим дэгэн бийанын алтай улус көрбөди. Государствоның Думазынаң сурап-ок көрди, оноң-да нэмэ түшпэди. Алтай улустын туйук сагыжы јаманданып турар болды.

Јараштра јазап тургускан сэрикбэ өргөөлү, кулакка јакши угулар сарынду мөргүүлдү, алтын тонду абыс баштаган крэстү—јанды көркизи јок камду, тайылгаму кам—јангынаң артык јарады; коп алтай улус крэскэ түжэр болды. Боо узэрэ каан башкаруу јангы крэскэ түшкән алтай кижээ ат, уй садып аларга акча бэрип, јангы кийим бэрип, каанның каланын албас эдип, јаргаа киргән кижини јаргызынаң божодып, оноң-да башка болуш эдип, алтай улустын крэскэ түжэрин там көптөдип турды; ол болбогонда, абыстар бийлэр ажра улусты албанла-да крэстэп туратан болгон. Онын јанында крэскэ түшпэй турган улусты абыс ардын сөзинэ киргән бийлэр јүзүн-јүүр кыстап јурди.

Мундый болгонынаң крэстү-јанг кам—јангың јэнэринэ јэдип турар крэлү болды.

Мунаң улам арткан крэзи јок алтай улус оруска там өштү болды, орус јуртынаң кэлгән крэстү—јанды јаман көрөр болды.

Орус болорынаң, крэскэ түжэринән јалтанып, алтай улустын арга бэдрээри тыгып турды. Алтай улустын крэскэ түжэри јылдын астап, 1900 јылга јуук јылдарда крэскэ түжэр улус каа-јаа-ла балды.

Ол тушта кандый-ла кижі бойынын куунилэ јандайын дэгән јангың туду-буруу јок јандап турзын дэп јангы закон чыкан.

Алтай улустын крэскэ түжэри срангај јок болорына јэтти. Каан башкаруудын „кара-јангдуларды“ крэстэзин дэп тургускан абыстары муны көрүп, улус крэстэп ала рына там кичээп турар болды.

Крестү-янның жанында кам-янгынын жабызы крэзи жок алтай улуска-да билдирип турды. Крестү—янды жарлап турган абыстарга удра саларга кам-янгынан артык жан кэрэк дэп алтай улустын кэзиги бодоп жүрди.

Алтай журтына коштой жаткан калка улус угы жуук алтай улусты бойлорына тартып алар дэп, бойлорынын будда-янгына кийдирип алар дэп, сагыжы озодон бар болгон. Мунун учун калка јеринэ јорыктап жүргэн алтай улуска калканын ламалары бойлорынын будда-яндын жарлап, оо коштой алтайдын албатызы орус кааннын, онын бийлэринин, абыстарынын кысталаңынан калка журтынын болужында-ла аргаланар дэп, алтайдын „јаандарынын“, „јакшыларынын“ сагыжына јаантайын эбэлтип турдылар.

Ламалар бу сагыжында мэкэлэнбэди, кичээгэни тэмэй калбады: үч-төрт јылдын туркунына ламалардын жарлап турган будда-янгы эбэш-эбэш башкаланып калып, „буркан-јангы“ дэп, „ак-јан“ дэп Алтайдын јеринэ јайылып барды.

Алтай јериндэ турган абыстардын учурлап айтканында бу мундый болуп јат.

Буркан-јанды алтай улус бойлоры сананып тапкан эмэс. Буркан-јанду улустын мүргүүли лама-јанду калка улустын мүргүүлинэ түнгэй болуп јат. Онын учун буркан-јангы ламалардын үүрэдүүнэн башталып бүткэни илэ билдирип јат. Ургыда јаткан Далай-ламанын јакылтазыла ламалар Алтайдын ичиндэ-дэ будда-јандын алдында туйка јарлагылап турды, кийиндэ, орус јуртында кэм-лэ кижикүүни јеткэн јанды јандаарында кэм жок дэгэн кийиндэ, туйкалабай-да јарлаар болды.

Абыстардын айтканында база мундый сөс бар: „ламалардын јарлаган јангына алтай улус јаан күүнзеп бачым кирбэс-тэ эдэ, јэ јан јарына коштой алтай улустын сагыжына Ойрот кааннын кэлэтэнин эбэлтип саларда, алтай улус, озодон сакып турган Ойродына болуп, ламалардын сөзинэ бэлэн кирди.

Сонгында, алтай журтынын аргазын каан болуп алып кэлэр дэгэн Ойрой кэлбэй турды, улустан сагыжы булгалар болды. Ламалардын сүмэзинэ јоптү јарлыкчылар, Ойрот Алтайды, каан болуп аргалаар эмэс, кудай болуп аргалаар эмэй дэп, эптэн салдылар. Алдынан бойлоры башкаруулу јадар дэгэн сагыжыла алтай албаты калганчызын өңдөйип кэлэлэ, каан болуп Ойрот кэлбэй саларда, оны Буркан дэп, Алтайга кару кудай эди, мүргүүр болды.

Калка јердин ламалары көкүдуп салган буркан-јарлыкчылары буркан—јанды кичээп јарлап турдылар. Бойлорынын ортозынан чыкан, бойлорына түнгэй алтай сө-

өктү жарлыкчылардын жараштра айткан жарлыкты алтай улус жарадып укты, буркан-жаңына жаңдаары көптөп турды, мунун түбиндө буркан-жаңы Алтайдын јеринэ уйаланып алды.

Улустын малын астадып турар тайылгазы јок учун буркан-жаңы алтай улуска (анчадала јоктуларына) јакшы көрүнүп, олордын буркан—жаңына кирэрин база јәңил этти.

Буркан-жаңы крәстү дә јанды табарып барды: крәстү алтай улустын көп кижии крәзин чачып, буркан—јаңды жаңдаар болды.

(Абыстардын мунайда учурап айтканы 1907 јылдын отчэдында бичилгән).

Абыстардан бу учурлап айтканы ончозы чын эмәс дәп айдарга болбос, онын көбизи чынга кәлижип јат.

Алтай улустын айдар чөрчөгиндә озогыда алтай јуртын Ойрот-каан башкарып турган болгон. Ойрот-кааннын башкаруунда алтай улус амыр энчү јаткан, мал-ажында тутак јок болгон. Өлөр алдында Ойрот—„мән экинчизин база кәләрим, башка албатаа багып калган јуртымды ар-галап аларым, албатымнын јадыжын ойто јарандырарым“—дәп айдала, өлди. Бу чөрчөкти алтай улус уктаң-укка айдып турды, Ойрот-кааннын кәләрин сакып турды.

Кан-оозынын аймагынын Кырлык дәп өзөктө Чэт Чалпанов дәп кижии јаткан. Бу Чэт саду кәрәгиндә калка-јеринэ јорыктап-та јүрәтән болгон, онда бир кәзәк јыл улай јадып та кәлгән.

1904 јылдын Күүк айда Чэт бойынын јаткан јуртынын ортозында јар салды: „ак кийимди кийгән, ак атка мингән Буркан (Ойрот дәп туйка айдар-ок) көрдим. Эмди мән ол Бурканнын элчизи, јарлыкчызы“—дәди. „Чәттин көргөн Бурканды јәргә-дә јүргәнин, јәлгә-дә јүргәнин мән көруп јүрдим-ок“—дәп, Чәттин Чугул дәп азранты баалзы Чәткә коштонып јарлыктап-ок турды.

Бу јар алтай улуска сүрәән болуп, улустын сагыжын чайбалтып ийди. Алтай улус анда-мунда јуулуп турары көптөй-бәрди, эрмәк-сүмәләриндә туйказы, јажыды көп болуп турды. Озодон јуртап јаткан јәрләрин таштап, орусту, крәстүлү јүрт јәрлән урада кочкиләп турды, камдардын түнүр-орбыларын, малјактарын, оско-дә кам-јәпсәлин өртөгиләп турды, јөөжөзиндә орустын эткән нәмәни, орустаң кәлгән нәмәни чачкылап турды, орустын јазалы дәп, акчаны нәмәә бодобой, анда-мунда туткулап турды (байлар акчазын мундарла урәй туткулап турды). Ол тушта Алтайдын ичиндә јаткан бийләрдин, садучилардын колына саба јок көп акча, көп јөөжө киргән.

Алтайдын кайда-ла օзօк-кобыларда тун-туш буркан жагына кәлиштрә жазаган мургуулдәр болуп турды. Изү айда улустын түймәәни срангай тыгыды. Саба-жок көп алтай улус жаан мургул эдәр дәп, Кан-Оозынын аймагында Төрөм дәп օзөктө жууп әтти.

Жагыс мургул эдәргә жуулган эмәс, орус кааннын башкарууна чыгып, алдынан башкарынар аргазын бәәдрәп, түймәп турган эмәй булар дәп, аркирәйдин, абыстардын алкыжыла бийләр, отрядтар жууп алып, жуулган алтай улусты аай-баш жок сокулап, тоскырып ийди. Чәтти, оо коштонып жарлыкчы болгон улусты, түймәән баштаган улус дәп, тудуп алып, түрмәләп салды. Мунын кийиндә түймәән токтогон болуп көрүнзә-дә, буркун-жагы Алтайдын јәринә јайылып, кам-јагы-ла, крәстү-јагы-ла тартыжып турар болды.

Буркан-јагнын бүдүүн бастра бойын алып, шүүзә оо калка-ламалардын үүрәдүү-дә кирип калган, кам-јагында бар нәмәнин кәзиги артып калганы-да бар, Ойрот-каан кәлип, алтай албатыны орус-кааннын кысталангынан айрып алар дәгән чөрчөктин мәкәзи-дә кирип-ок калды.

„Буркан“ дәгән сօс кыдат-ла калка улустын будда-јагында бар. Будда-јагында буркан дәп кулайнын кәбәрин эдип салган нәмәни айдар (кам-јагында „чалу“ дәгән сօскө кәлижәр). Жагы башталган буркан-јагында дә э тәһәрәдә турган, нә-лә нәмәни башкарып турган кудаҗидын бойын „буркан“ дәп адап турар болды. Кам-јагында көп кудайлардын ордына буркан-јагда жагыс кудай јаңдалар болды. Буркан-јагду улус жагын ару дәп, оны „ак-јаг“ дәәр, „јарык күн“, „үрлү ай“ дәәр.

Жагы јайылган буркан-јагды баштап турары, улусты үүрәдип, мургулдип турары бу жагнын јарып салган „јарлыкчы“ дәп адалган улустын колында болды. Буркан жагды жагы баштап јарлаган јарлыкчылардын көбизи алдында калка јәринә јаантайын садыжып јүрәтән улус болгон учун, калка-јәринә јуртап-та кәлгән улус болгон учун, буркан-јаг калка-ламалардын үүрәдүүнән башталган дәп саанары-да јолду болдор.

Кам-јагду улустын камдайтаны, тайылга тайатаны буркан-јагында жок болды, онын ордына „Ак-бурканнын“ күндүзи дәп, арчын өлөн күйдүрүп, јарлыкчи баштаган мургуул болды; јагдаган жагын „ак-јаг“ дәп айдар болды; јаламанын көбизин ак бөстөн эдәр болды, малда ак мал көп болзын дәп кичәәр болды. Сүт чачары, арагы чачары, анда-мунда јалама иләри, онон-да өскө нәмә эдәри, кам-јагында бар нәмә, артып калды.

Жарлыкчылардын мүргүүл сөзін, кожондорынын сөзін угар болзо, алтай улусты кыстап, базып турган орус албатызынан айрылып, алтай улус алдынан бойлары башкарынар сагышту болды. Онын кэрэгиндэ орус каанды, онын башкарып турган орус албатызын өштү эдип, олордын ончозын јок эдэр сагышту болды.

Буркан-јанду улустын сагыжында бай болзын јокту болзын, бий, абыс, крестьян, ишмэкчи болзын,—ончозы тўнғай „орус“, алтай улусты тўнғай јаман көрөр „орус“. Жарлыкчынын кожонгынан бодозо, орус-ла кижі болгоны алтай улуска сўрээн јаман өштү болуп туру дээр. Бу мундый јаан өчтөн улам жарлыкчы баштаган буркан-јанду алтай улуска орус кааннын башкаруунда ишмэкчи-лэ крестьян улустын каан баштаган бийлэргэ, абыстарга, байларга јимэктэди, бастырып турганы билдирбэй калды. Алтай улус бичик-биликтү болгон болзо, орус јурттын јадыжы эки башка бөлўнгэнин билэр эдэ; ас тоолу иш иштэбэс улус күч алынын көп тоолу иш эдэр улусты јимэктэп, јоксырадып, ўрэп турганын билэр эдэ; бир бөлўк улус бойынын-ла амырын санап, байыыр аргазын бэ-эдрэп турарда, онын јанында база бир бөлўк улус албаты бастра—орус болзын, алтай болзын, кыргыс, ташкын болзын, онон-да өскөзи амыр јатсын дэп, албаты ортозында ўрэй јоксыраганы јок болзын дэп, ончо улус тўнғай болзын дэп, кичээп турганын билэр эдэ; мунын ончозын билгэн болзо, буркан-јанга бакан улустын көбизи орус-ла болгоны јаман өштү дэп санабас эдэ, төгўндэп турган жарлыкчыларды, ологго коштонгон байларды, јайзандарды ээчибэс эдэ.

Орус јуртынан айрылып, „орусты“ јок эдэр дэп, төгўндэгэн жарлыкчылардын кожонгында көкўп айткан сөстөринин кэзиги мундый:

Алты кадак тарткажын,
Арасэй јурты от болор.
Отус кадак тарткажын
Орус јурты јок болор.

— о —

Алтын кастак тартатал
Амыр-Сана кэлип јат.
Ары көргөн Арасэй
Аайланып албай, кырылар.

КАМ-ЛА БУРКАН-ЈАНГЫНЫН КИЖЭЭ ЈАМАН ЈЭТТИРЭРИ НЭЗИНДЭ БОЛОТ?

Јаан јуу-ла революция болгон јылдарда алтай улустын кудайга јандайтаны төмондөп калды. Бу нэнэн улам

Болды дээр? Јуу тужунда ишкэ барып кэлгэн бир канча мун тоолу алтай уулдар алдында сагыштарына кирбэс нэмэни бойлорынын козилэ көргилэди, орус албатызынын јуртап турган јэрин өдип браадып омордын бир көргөни јуудын улусты чаксыратканы болды. Ичкэри јэрдэ јуртаган крестьян улус-ла ишмэкчилэрдин јадыжын көргөн кийиндэ, эрмэктэрин укан кийиндэ бойлорынын нэмэ билбэзин, јаткан јадыжынын јүдэгин болгоп салдылар; алдында, көрбөгөн нэмэнин бүткэнин билбэй, кббизиндэ кудайлардын јайаганы дэп кудайлардын салымынан чыкан нэмэ дэп турар болгон, эмди, көскө көрүнгөн кийиндэ, канайда бүткөн учуры угулган кийиндэ мунун јажыт нэмэзи, киж кайкадып коркудар нэмэзи јок болды. Јаан фабрик-заводторды, јүзүн-јүүр машиналарды, тэмир-јолды — мунун ончозын кижинин сүмэзи, кижинин билэри, кижинин колы бүдүргэн дэп јарталган кийиндэ байагы алтай уулдардын бажында бэк тазылду тэнэк сагыш чачылып калды, сагыштары јарып турды, нэмэ билэри јаандап турды. Иштэн јанып кэлгэн уулдардын эрмэк-куучындарын укан кийиндэ айлда отурган улус—буларда кудай, јок болды—дэшти.

Кудайларына ижэнип отурган алтай улусы революция табарарда, алтай улустын ортозына јуу-чак кирэрдэ көп улус өлүп турарда, алтай улустын бу јууга, бу согушка мэкэлэди киргэни билдирип кэлэрдэ, алтайлардын кэзиги бу мундый јаман јэткэр кудайлардын кыйалы эмэс, кижинин бойынын јастыканынан, тэскэри јаман сагыжынан болды дэп, билип турар болды. Муна улам көп киж кудай-јагы дэгэн нэмэдэн кэдэрлэп турар болды, камдардын, јарлыктардын күндүзи төмөндөп коомойтып турары јарт билдирип турды. 1922 јылда Изү айдын баштапкы күниндэ Алтай јэринин јурты алдынан башкарынар (автономный) областу болзын дэп эдэлэ, бу областы „Ойрот“ облас“ дэп адап салды. Областы озогы „Ойрот—кааннын“ адына түнэй адалганын эписинбэй чаптыксынып, алтай улустын (анчадала буркан јандуунын) сагыштары булганып турды. Ол-ок 1922 јылда бир кээк бурканјанду алтай улус јагы бүткөн областын башкаруу турган јэринэ кэлип, областын исполкомынын председателин—областы „Ойрот“ дэп, озогы „Ойрот-кааннын“ адына түнэй нэнин учун адаган дэп, Ойрот-кааннын адын аданарга јарабас болбос-ба дэп, сурак этклэди. Коммунист болгон председатель каруун бэрип, Совет-башкарудын бүдүүн јарттап, учурлап айдып бэрди, камдардын, јарлыкчылардын төгүндэгэнин јартын чыгарып турды, байлардын, буржуйлардын јаманына бастырып турган улустардын кэрэгинэ туружар

коммунист-партиязынын учурын айдып бэрип, „аргалаачы Ойрот“ бу эмэс-бэ дэп турды, коммунист-партиянын кэрэгиндэ революция баштаган, орус-кааннын башкарууна бастырып турган оок-тээк журттарга карузыган улу Лениннын учурын айдып бэрип, юкту-юйудын „Ойроды“ бу эмэс-бэ дэп турды. Мундый учур сөс алтай улусты кайкадып, сагыштарын чайбалтып ийди.

Алтай улустын жүдэл жаткай жадажын жангыртып жарандылар дэп Совет-башкарудын болуш эткэни, алтай улустын жүрүмин көдүрэр кэрэгиндэ партия-ла комсомолдын иштэп турганы, каан-башкарудын алтай улусты орус эдэр сагышты юк эткэни, оно-да башка жаан кэрэктәрдин жаза-лып бүдүп турганы камдардын, жарлыкчылардын төгүнин, мэкэзин төзинэнг кодорып, антарарына жэлип кэлди. Камдарды, жарлыкчыларды алтай улус эмдээ жэтрэ нэнинг учун таштабай, ээчип туру дээ? Озодон олордын сөзинэнг чыкпай жүрэринэ үүрэнип калган учун, жаан бичик-биликтү улустын сөзи, үүрэдүү раакта жаткан албатаа жэтпэй турган учун, алтай улустын сагыжын жарыдар кэрэк бүдүрэри якшы жазалгалак учун болуп турган дэп айдар.

Кандый-ла кудай-жангы дэгэн нэмэдий, кам-жангы-ла буркан-жангы албатынын жадыжына жаманын жэттирип турганы жарт болуп жат. Кам-жангы-ла буркан-жангы мундый үч жаан кэрэк бүдүрэрин буудактап, туйуктап жат:

а) Алтай улустын айлы-журтын, мал-аш ижин көдүрэр дэп кэрэк бүдүрэриндэ кам-жангы-ла буркан жангы жаан буудак болуп жат: озогы аайынча ары-бэри көчкиндэп жадарын якшы дэп, малын, ажын кудайлардын табына салып өскүрүп, иштээр кэрэк дэп, жангы чыкан машиналарла, жүзүн-жүүр жэлсэлдэрлэ иштэгэни якшы болбос дэп, ондый иш жэткэрлү дэп, улустын сагыжын булгап турат; кижинин айлы-журтын, мал-ажын үрөп турар жаман табарза, оны кудайлардын салымы дэп, жэткэр дэп, ононг аргаланары жангыс-ла кудайда дэп, жандаар улусты коркудып, кижинин арга бэдрээр сагыжын токтодып турат; кам-жангы-ла буркан-жангы байлардын, камдардын, жарлыкчылардын юкту улусты жимэктэп турарын учурлу эдип жат; бу жанга сранай багып калган улус Совет-башкарудын журтка болуш эдэр кэрэкти туйка-да, туйкалабай-да үрөп турар, камдардын, жарлыкчылардын мэкэзин жайладар дэп башкарудын журтка тузазын жэттиргэдий нэ-лэ кэрэк эдэр дэгэнин жамандап, буудактап турар.

б) Журт улустын бичик-билигин көдүрэр кэрэкти кам-жангы-ла буркан-жангы база буудактап жат: карануйда отурган улустын сагыжын жарыдып турар, жүдэл жаткан улустын жадыжын жарандырып турар, кудай-жангы дэп мэкэни

жайладып турар нэ-лэ бичикти, газетты, школдорды кам-ла жарлыкчылардын сөзинэ кирип калган кижии жаман көрүп жадар, мунун ончозына (бичиктэ бичилгэн нэмээ) бүтпэй турар. Балдарды бичиккэ үүрэдэргэ школго бэрбэзин дэп, бичик билбэзи жок болзын дэп иштэп турган ликпункт кэрэк жок дэп, эмчи улустын кижии эмдэйтэнинэ бүтпэс кэрэк дэп, оору улусты эмдээргэ тургускан больница-ларга жаткан кижии көбизиндэ олүп калатан учун, оо оору кижии салбас кэрэк дэп (камдардын, жарлыкчылардын оору улусты камдап, мүргүүл эдип жазар дэгэн төгүни жайлап калбазын дэп, камдаган учун, мүргүүл эткен учун алатан жал жок болуп калбазын дэп, коркуп турган болбозын!) камдар, жарлыкчылар улусты сайгактап турар, оноң-да башка, улустын сагыжын жарыдар нэ-лэ ишти, нэ-лэ кэрэкти жылбас эдэрин, үрөп турарын туйка, аразында туй-калабай-да кичээп турар.

в) Кам-жангы-ла буркан-жангы нэдэн-дэ артык жон баш-карар кэрэгиндэ Совет-башкарудын политиказын урөп жат: азыйда алтай улусты кыстап базып турган албаты дэп, „орус-ла“ дэгэнинэ сранай јукпас болоры, „орус-ла“ дэгэ-нин өштөп жүрөри алтай улустын көбизинин сагыжынан эмдээ чыкпай жат. Нэнин учун дэээ? Жарлыкчылар бойло-рынын кожондорыла алтай улусты „орус“ дэгэнинэ өштү болуп жүрзин дэп көкүдүп, ол өчти тыгыдып турат; ижин бойлоры иштэп турар улус—алтай болзын, орус болзын, оноң-да башка укту-сөөктү улус болзын, омордын ончо-зынын сүмэ јөби бир аай болор кэрэк дэгэн сагышты бөктөп турат, алтайдын байларынын колына кирип калган јокту улус байдын кулы болорынан айрылзын дэп кичээп турган партиянын, комсомолдын профсоюзтын үүрэдүү-нэ, сөзинэ кирбэзин дэп, байларга күүндү жарлыкчылар бойлорынын кожондорыла сайгактап-ок турат.

Мындый болордо, алтай улустын коомой-да болзо, азыйда жаткан јадыжын таштабас болуп турганынан улам, айлы журтын, мал-ажын јарандыраын јаан кэрэктэбэс учун, бичик-билиги коомой болгон учун алтай улус партия-ла Совет-башкарудын јуртка јакшы эдип бэрэр дэгэнин са-гыжына бачым алынып болбой жат, Октябрдын револю-циязы бэргэн праваларын билбэй жат, јокту-јойудын алды-нан башка иштэгэнинэн биригип, өмөлөжип иштэгэни ар-тык болорын бодобой жат, оноң-да башка кижинин јадч-жын јакшы эдэр нэмээ алтай улустын сагыжы јэтпэй жат.

Кам-жангы-ла буркан-жангынын кижээ чаптык болуп турганын, кижээ жаман јеттирип турганын алтай улустын көбизи ајаарбай жат. Јэ мундый-да болзо, кам-ла буркан-жангынын кижээ жаман јеттирип турганын биллип салган ал-

тай улустан эм-тура көп кижі бар. Ондый жарык сагышту кижі мундый жарамасту нэмэдэн бойы-да айрылды, өскө-дэ улусты мунаң айрып аларын кичээп турат. Ондый кижі камдардын, жарлыкчылардын кижі мэкэлэп, кижээ жаман эдип турганын учурлап, анда-мунда куучындап жүрэр. Ол куучындарда мундый куучын бар:

1. Шэбалин-аймагынын Акјул дэп дэрэмнэдэ јаткан улустын малынан 1922 јылда башка-башка оорудан өлгө-ни 9 ат, 7 уй, 11 торбок, 9 кой болгон; 7 атты, 5 уйды, 21 торбокты, 13 койды бөөрү tudуп салды. Ол-ок јылда камга бэргэни 7 ат, 13 торбок, 6 кулун, 4 уй, 32 кой болгон.

Бу үч јеткэрдиг јимэгин тэңдэп көргөжин, кам-нын јигэн малдын тоозы оору ла бөөрү каттай јигэн малдын тоозына арай-ла јетпей јат, јэ бөөрү јигэни-нэн камнын јигэни чик-јок артыктап јат. Мундый бо-лордо, камды бөөрүдэн јаман дэп айдары јолду.

2. Кара Мокоев дэп алтай кижининг эмэгэни. оорый-бэрди. Кра барып Шагай Мыжлаев дэп кам алып кэлди. Кам оору үй кижини көрөлө,—„эмэгэнинди көрмөс таба-рыптыр, малыңды кысканбас болзон, камдап, эмэгэнинди јазып бэрэйн“—дэп айты. Кара эмэгэнинэ ачынип, кам-датты, камга 4 ат, 3 уй, 3 кой өлтүрүп бэрди, оо үзэрэ үч элик кожып бэрди. Шагайдын камдаганынан үй кижі јазылбады, ооруу там јаандап өлөринэ јетти. Камнан чө-көйлө, Кара эмэгэнин Шебалинда больницага алпарып салган кийиндэ, үй кижі ондо јадып, јазылды.

Үй кижі оорый бэргэн тарыйында-ла, кам де-бэй, больницага алпарган болзо, Каранын камык ма-лы үрэлбэс эдэ.

3. Чамал-аймагында јуртап јаткан Мамак дэп кижі-нинг кыс балазы оорый бэрэрдэ, Мамак адын ээртэп алып, Мулты дэп камга баады. Мулты жарын өртөп көрөлө ай-ты:—„сэнин балагнын ооруу көрмөстөң кэлиптир; бир торбок, эки сарбага тайар кэрэк, балаң јазылар“—дэди. Мамак аракыдан азып алды тайылгалу кам этти, Мулты камды аракызыла күндүлэди, камдаган учун оо малга ак-ча кожып сыйлады кам јанды. Мунын кийиндэ ору бала јаан удабай өлүп калды.

Камнын төгүнинэ мэкэлэткэн Мамак. балазын больницага алпарбаган учун, балазы да јок. ма-лы, акказы-да јок отуруп калды.

4. Көш-Агаштын аймагында бир тэлэниг үй кижі узаак оорып, эмдэнэрин кэрэккэ албай, камдарга ижэнип, он камнан артык кам алдыртып, камдатты, диірмэдэн ар-

тык мал өлтүрди. Тайылга-да болушпады, кам-да жаспады үй кижиге жоболунаң эмдээ айрылбай, ядры. Бу үй кижээ келип камдап турган камдардын бирүүзи Сурас дэп жаман жүгүш оорулу (сифилис) кам бар. Мундый кам кижиге жазар эмес, бойынын жаман жүгүш ооруун кожо аракылажып, канзалажып отурган улуска жайладып турар; Мундый кам кижинин ооруун жазар болгондо, бойынын ооруун ненин учун жазып болбоды! **Мунан улам камдардын улусты жимэктэп алардын кэрэгиндэ мэнэ-төгүнин оок балдар-да билэр эмес-бэ.**

Камдардын, ологорго түнгэй жарлыкчылардын төгүни, мэкэзи бу-да төрт куучыннаң јарт билдирип туру. Кам-ла жарлыкчылардын кудай-јаңы дэп мэкэзилэ бойлорынын улус жэмэктээр жаман кылыгын бөктөп, јажытап тургаиын учурлап айдар куучынды кудай-јаңы дэгэн нэмэни таштап, кам-јарлыкчынын тырмагынаң суурылып чыкан алтай кижилэр канча-да крэзи айдар ла.

Буркан-јаңында улусты кудайга јаңдадып мэкэлэп турарынаң башка Совет-башкаруды алтай улус јаратпай турзын дэп, јамандап турзын дэп үүрэдип турары бар.

Орус—кааннын башкарууна киргэн нэ-лэ албатынын јадыжы јаңы жаңыс аай болзын дэп, ончозы „орус“ болзын дэп турар каан—башкаруда сагыш бар болгон. Мундый болордо, алтай-да улусты „орус“ эдип салар дэгенинэн улам эн-озо оморды крестэп аларга кэрэк дэп, онын кийиндэ ары бэри көчип јүрэр јаңын таштадып, јаантайын жаңыс јэргэ јуртадып салар кэрэк, калганында алтай улустын ортозына көчкин орус улус јуртадып салар кэрэк дэп сүмэ болды. Орус улус ла жаңы жаңыс болуп, омор-ла кожо јуртап, алтай улус јүрө—јэрэ бойынын „алтайын“ таштап, „орус“ болуп калар дэп ижэнип турды. Онын учун алтай улусты крестэп аларын крестү—јаңду абыстар кичээп турдылар, крэккэ түшкэн алтай улусты жаңыс јэргэ јаттыарын бийлэр кичээп јүрди, аразында албадап-та турды, алтай улустын јуртаган јеринэ албаданып кирип кэлгэн орус улуска болыжып, алтай улусты кыстап турдылар. Бу кысталаннаң айрылар аргазын бээдрэп турганынаң улам алтай улус оруска өштү буркан-јаң тапты. Бу өч революция башталар бажына сраңай јамандап турган крэзи болгон. Мунан улам коммунист-партиязы-ла Совет-башкарудын улуска болуш эдип, алтай улустын јадыжын жаңыртып, јаран ырып алар дэп кичээп турган ишти алтай байлардын жарлыкчылардын „оруска“ өштүэдип салган, „оруска“ бүтпэс эдип салган јуртын ортозында бүдүрэри сүрээн күч болуп јат. Алдында кол-иштиң аргазыла јаткан улусты, јокту—јойу улусты кыстап,

базып турган каан-башкаруды алтай улуска јамандадып турарга, оо бштү эдэргэ байларга, јарлыкчыларга јэигил болгон. Байлардын мэкэчилэрдиг колынан иш-улусты, улустын јокту-јойуун айрып алган, бу улустын јадыжын јакшы эдэрин кичээп турган, јимэкчи байларды дээ кыстап турган коммунист-партия-ла Совет-башкарууга алтай улустын ончозын бштү эдэри байларга, јарлыкчыларга эмди күч болды. Ондый-да болзо, алтай байлар јимэгин божотпойын дэп алтайдын иш-улузын, улустын јоктуун коммунист-партиязы-ла Совет-башкарудын үүрэдүүнэн радарын кичээп албаданып, улусты јарлыкчылар ажра јүзүн — јуур сайгактаап турар болды. Ойрот-каан аргалаачы болуп кэлэр дэп, байлардын наајылары — јарлыкчылар алтай улусты эмдээ мэкэлэгэнчэ, кожондорында, мүргүүлдэриндэ орус јуртты эмдээ јамандаганча. Јэ кожондорында, мүргүүлдэриндэ „орус“ дэгэн сөсти „орус коммунист“ дэп, „орус большевик“ дэп өскөртүп салдылар. **Бу мундый болгоны алтайдын јимэкчи байлардын үүрэдүү, сайгагы дэп, нэм-дэ айдар болбос-ба.**

Кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладаар кэрэкти бүдүрүп турар улус, јурт-улустын башка-да нэ-лэ кэрэгинэ турган улус буркан јангду улустын, анчадала, улусты јаманга тартып турган байлардын, јарлыкчылардын бу мундый кылыктарын ајаарып, болгооп турар кэрэк.

3. КУДАИ-ЈАНГЫ ДЭГЭН МЭКЭНИ ЈАИЛАДАР КЭРЭКТИ АЛТАИ УЛУСТЫН ОРТОЗЫНДА КАНАИДА БҮДҮРЭРИН УЧУРЛАП АИТКАНЫ.

Кандый-да кижинэ нэ-лэ ижин иштэп, нэ-лэ кэрэгин бүдүрүп турган тушта кижининг билбэс болгон, сагыжы јэтпэс болгон көп нэмэ бар. Ондый нэмэниг аайын, учурын билбэс учун кижининг нэ-лэ иш-кэрэги тутак бүдүп турар. Кижининг салган ажын, јэрдэ өскөн өлөндү мөндүр согуп јат, куу — кургак агашка јалгын түжүп күйдүрүп ийип, өрт чыгып, агашты, агаштын ортозында јүргөн анды, малды өртөп салып јат, күйгөк јылда күннинг изүү ашты, өлөндү кургадап салып јат, орой-јас, эртэ-күс соок болуп, аш-өлөндү тонгырып койот, кижээ, малга јүзүн-јуур оору-јобол, кэзим табарып јат, онон-да башкаа кижээ јаман јаттирэр көп нэмэ бар. Ондый нэмэниг буткэн бүдүүн, учурын билбэй, оны ла јэнижэр эбин тапай, кижин онон коркып, оны „јанду“ эдип јат, „кудай“ эдип јат; мунаг улам „кудай-јангы дэп нэмэ табылган болгон. Мунунг учун „кудай-јангы“ дэгэн нэмэни јайладаар кэрэкти бүдүргэжин, ол јанг кайдан башталган, нэдэн улам бүткэн, онын аайына

чыгып алар кэрэк, онын учурын јакшы сананып билип алар кэрэк; онын кийиндэ ондый нэмэнин јажытту нэмэзин јартап салып, коркударын коркужы јок эдип салып, „кудайын“ јок эдип салар кэрэк. Мунун кийиндэ-лэ кижинин ижи-кэрэгин, јаткан јадыжын јагыртар кэрэк. Орус крестьян кижии эмдиги чакта бойына, бойынын мал-аш ижинэ јаман јеттирип турар көп нэмэни јэнип турар эбин таап билип алды, онон улам ижи јэнип болды, јылгыр болды, јэ эмди-дэ онын билбэс нэмэзи көп. Онын јанында алтай улус сраңай нэмэ билбэс болуп јат. Мунан улам мөндүр, јалгын—күкүрт, от, суу, күйгэк, јаан јут, оору-јобол, мунун ончозынан, мунан-да өскө нэмэдэн алтай улус аргаланар эбин таппай, коркуп турар, 'онын ончозын јанду эдип, кудай дэп, мүргүп турар.

Бир јаннан алтай улустын кудай-јаны дэгэн нэмэни таштабай турганы алтай улустын ортозында бичик-билик јайылбаганынан болуп јат. Бичик-билиги јаан јэрдэн раагында јака-јурт Алтай јэринин бастра бичик билбэс болуп калган албатызынын ортозында бичик билэр. ойгор сагышту кижии каа-јаа-ла туштап турар, школдор, политика кэрэгин, јон-башкару кэрэгин баштап турар учреждениялар јангы-јангы-ла башталып јат, кижинин билэрин кодүрэр алтай тилдү бичик ас болуп јат. Мундый болордо, алтай улустын бичик-билиги көдүрилбэй јат. Озодон бэри караңгуйда отурган јака-јурт албатынын сагыжын јарыдар дэп, јадыжын јагыртар дэп 5-6 јылдан бэри Совет-башкарудын кичээп турган ижин, узаак-та болзын, күч-тэ болзын, ичкэри јылдырып турар кэрэк, бу иш јылгыр болзын дэп, јан-мэкэни јайладып салар кэрэк.

Алтай улустын кудай-јаны дэгэн нэмэни таштабай турганы база бирүүзиндэ јурт-јоннын ортозында јаанду-јакшылу болуп, кичү-јаманду болуп, байлу-јокту, бийлү-кулду болуп бөдүнэринэн болуп јат. Бир кэлтээй улус иш иштэбэй јадып, кижии јимэктэп турар, бир кэлтээй улус иш эдип турар, кижээ јимэктэдип турар. Иш этпэй јаткан јимэкчи байлар, јаандар кижии јимэктэйтэни колдон суурылбазын дэп, ологго јимэктэдип турган кол—ижинин аргазында јаткан улустын нэ-нэмэ билэин дэгэн сагыжын кудай-јаны дэгэн мэкэлэ бөктөп, буудактып јат.

Кандый-да кижидэ нэ-лэ нэмэни билэин дэп, нэгэдэ болзо үүрэнэин дэп турар сагыжы, күүни бар Крестү-јаннын абыстары улусты јимэктээрэгэ, базарга кааннын бийлэринэ, байларга болужып, алтай улусты чын кэрэктү үүрэдүгэ јэттирбэй, кудай-јаыгнын үүрэдүүлэ омордын нэмээ үүрэнэин дэгэн сагыжын тоқынадып салып јүрдүлэр. Онын јанында буркан-јангын баштаган, байларга күни-

ду жарлыкчылардын сагыжы ондый эмес болгон. Олор улусты кудай-янгына жандадарына узэри алтай улусты кыстап, базып турган „орустан“ (жаман-жакшызын; байы-жогын ылгабай) айрылар сагышты, алдынан башкарынып жадар сагышты кожып турдылар. Жайзандар, байлар, олордын жобинэнг чыкпас жарлыкчылар орустын колына отуруп бойынын алтай улузын жимэктэп турары жок болуп калбазын дэп, буркан-жанду алтай улустын Ойрот кэлэр сакылтазын тыгыды, орустан айрылар сагыжын кодүрүп турдылар. Буркан-жанды баштаган улустын бу эн-жаан сагыжы болгон. Буркан-янгына кирбэгэн, буркан-жарлыкчыларын эчибэгэн, крэскэ түшпэгэн алтай улус—„озодон“, ада—öбө-кодөн бэри жандаган жангыбыс —„дэп, кам-жангына жапшынып калып, онон айрылбай-ла отурган улус болуп жат; Озодон байларга, камдарга жидирип, нэмэ билбэс болуп, нэ-лэ жаманнан аргаланары жангыс кудайда-ла дэп, оо-ло ижэнип отурган улус болуп жат; озогы жангын таштабас дэгэн сагыштарын байлар-ла жоби жангыс камдар тыгыдып, нэ-нэмэ билэин дэгэн сагышту улусты, кудайдын салымынан ажра базар учур жок дэп, кайра тартып, карагуйданг чыгарбай жат.

Бу айдылганнан мундый шүүлтэ чыгып жат:

Алтай улыстын кудай-жангы дэгэн нэмэни таштабай турганында үч учур болуп жат: 1) алтай улустын нэ-лэ ижин, нэлэ кэрэгин бүдүрэри, öскө албатынын ижи-кэрэгин бүдүрэринэн коомой болуп турганы, жаткан жадыжын јэрдэ-јэлдэ нэ-лэ болуп турганнын аайын, бүдүүн билбэй, оо удурлашпай, онын табыла салганы, 2) бичик-билик билбэзи, 3) озодон бир кэлтээй улус (байлар, жаандар) бойлоры иш этпэй, база бир кэлтээй улусты (кол-ижинин аргазында жаткан) жимэктэп, базып, үрэй жоксырадып турганы. Алтай улустын ортозында кудай-жангы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бүдүрэр кижиге, бу үч учурды шүүп бодоп алып, бүдүрэр кэрэк. Алтай улустын мал-аш ижин кодүрэр кэрэгиндэ, улустын ары-бэри көчижин токтодорын кичээр кэрэк, көбизиндэ мал тудуп азрап турган улус болгон учун, малын жарандыраарын, онжүдэрин кичээзин дэп, уй-мал тудар чэдэн-чуланын јылуулап турзын дэп, малды јай-кыш бош салбай азрап турзын дэп, саап турган уйдын азралын јүзүн-јүүр эдип, кэмјилү эдэр кэрэк дэп айдып, үүрэдип турар кэрэк, улустын алды алдынан иштэгэнинэн көп кижиге, көп өрөкө биригип алып, нөкөрложип, өмөлөжип, нэ-лэ кооператив баштап алып иштээри тузасы-да жаан, јылгыр-да, јэнгил-дэ болор дэп айдып, улусты нэ-лэ ишкэ бириктирэрин кичээп турар кэрэк, ондый кэрэкти баштап бэрип турар кэрэк; јурттын жадыжы жакшы болзын

дэп, улус ортозына бичик-билик жайылзын дэп школдор, кызыл-айлдар, бичик билбэзи жок болзын дэгэн кэрэк бүдүрүп турган ликпункт, көчөр-айыл тудуп тургузарын кичээп турар кэрэк, ондый нэмэнин бүдүп, туруп калганы бар болзо, онын ижинэ болужары кэрэк дэп, жон улусты жаантайын айдып турар кэрэк, журт ортозына нэ-лэ тузазын жэттирип турар бичик, газет жайладарын кичээр кэрэк, ойын аайлу эдип, албаты ортозында жакшы жаман болотонун айдып, көргүзүп туратан театр бар болзын дэп, мал-аш иштин аайын айдып бэрэр агроном, кижинин оору-жоболун эмдэп турар доктор, фельдшер, улусты бичиккэ үүрэдэр үүрэдүүчи-катчы кайда-ла бар болзын дэп, жаткан журт су-кадык жүрзин дэп, ончозы бичикчи болзын дэп, мунун ончозы бар болзын дэп кичээп турар кэрэк; албаты-жон башкаруу кэрэгиндэ коммунист-партиязын, комсомолдын, пионердын учун туружар кэрэк, омордын кэрэгин бүлүрэринэ болужар кэрэк, кандый-ла кижини эл-жоннын кэрэгин бүдүрэринэ киришсин дэп кичээр кэрэк, айлы-журты жок, жалга жүргөн улус (батрактар) биригип турзын дэп, жокту-жою улус (бедняктар) тал-орто кучту улус-ла (средняктар ла) биригип турзын дэп, омордын ончозынын сагыштары бир аай болуп, Совет-башкаруу албатынын жаткан жадыжын жагыртар, жарандыар кэрэгиндэ иштэп турган ижинэ болужып турзын дэп, жаткан жадыжын жагыртып алайын дэгэн кижинин, нэ-лэ нэмэни билэргэ үүрэнэин дэгэн кижинин сагыжын тэскэри тартар, улусты жимэктэп турар байлар-ла, камдар-ла, жарлыкчылар-ла, абыстар-ла тартыжып турзын дэп кичээп турар кэрэк.

Кудай-жангы дэгэн мэкэни жайладар кэрэкти эн-озо, нэдэнг-дэ артык улустын **мал аш ижин канайда жагыртып, жарандыарынан (агрономнын үүрэдүү) баштаар кэрэн:** жэрдэ-жэлдэ болуп турган нэмэдэ алтай улусты корку дып турган нэмэнин учурын, бүдүүн жазап айдып бэрип, онын коркуштуун жайладып салар кэрэк, мал-аш иштин кэрэгин канайда эптэп бүдүрэринэ үүрэнип турары учун туружар кэрэк, мал-аш ашти жагыртып жарандыары учун, жэрдэ-жэлдэ нэ болуп турган нэмэни кижинин мал-аш ижинэ тузалу болзын дэп эдэр учун туружар кэрэк. Жэргэ түйжүп турган кар, мөндүр, жагмыр канайда бүдүп турган, күйгэк, жаан жут, салкын, малдын кэзим-ооруу нэдэнг улам болуп жаткан, кижинин салган ажын табарып үрөп турар нэмэ кайдан чыгып кэлип жаткан, кижинин мал-ажына мундый жаман жэттирэр нэмэни канайда жок эдэр, эмээ онын жаманын канайда кирэлэдэр дэп, жазап учурлап айдып бэрэр кэрэк. Жат-мэкэни жайладар кэрэгиндэ **бу төс**

ишбн-лзын. Алдынан бойы нэмэ сананып табарга үүрэн-бэгэпалтай кижн мундый учурлу куучынды солун угуп алгаотарый јарттап болбос, онын учун муны учурлап айдын турган кижн суру-кару эрмэк эдип мунын ончозынын јартына чыгарга отурган улуска болужып бэрэр кэрэк; анчадала алтай улустын, јанду эдип салган нэмэзин, кудайга тунэй эдип салган нэмэзин чала-була учурлап куучындап салала, муны салымду, јанду нэмэзи јок, кудай эдеринэ јарабас дэп айдарга мэндэбэс кэрэк; тапту узаак куучын эрмэклэ нэмэнин аайын јакшы јазап јарттап алза, ондый сагыш, јан кубултар сагыш угуп турган улустын бойлорынан-да чыгар. Нэмэнин јартына чыгарга учурлап айткан сости јакшы-да айдар, јаман-да айдар. Бир айткан сости, куучынды угуп отурган кижн нэмэнин јартына чыгып турар, бирдэ дээ, укан эрмэктэн бир-дэ нэмэнин аайына чыкпай турар. Мунын учун нэмэ јарттап турган куучынды сананып, шүүп алып айдар кэрэк. Алтай улустын јанду, салымду эдип салган нэмэни „бу салымду нэмэ эмэс, кудай эмэс, бойы бүдүн турган нэмэ эмэй“ дэп айдар сөс кэйгэ барар. „Јалгын кижини, малды табарып согуп, өлтүрип јат, слэр јалгынды коркушту дэп, кудайдын кыйалы дэп јадыгар. Јок, ол кудайдын кыйалы эмэс, ол тэнэрэдэ кэйдэ от алышканынан болуп туру, оны кудай эдэргэ јарабас“ деп айтса, мундый сөс тузазы јок болор. Јалгыннын бүдүн учурлап айдарынан озо электричествонын учурын уч-бажын айдып бэрэлэ, јалгын нэдэн улам болуп јатканын айдар кэрэк. Јалгын агашка түшкэндэ, кандый болуп јат тынду нэмэни сокондо, кандый болотон, айылды табарганда кандый болуп јат; онын јуртка јеттирип турган јаманы канча крэлү болуп јат. Јалгын тэнэрэдэн јэргэ түжэрдэ, нэмэ табарып коскобозын дэп, кижн онын јолын канайда јазаган (громоотвод), эмди дээ бу коркушту јалгынды кижн тузактап тудуп алып, кайырчакка бөктөп алып, бойынын јүзүн-јуур ижин иштэдэр болды дэп јакшы јазап куучындап бэрэлэ, јалгыннын (электричествонын) иштэгэн ижин көргөн кижн мунда бар ба дэп, сурапта турбас-ба, кудай крэлү болор нэмэ јүри бэ бу дэп тэ айтпас ба!

Мунайда өскө-дэ, алтай улустын кудай эткэн, јанду эткэн нэмэнин учурын айдып бэрип, тузазы јок болгон нэмэ болгожын, кижэе јаман јеттирип туратан нэмэ болгожын, кижн оны ла канайда тартыжып, оны канайда јэнгип, бойына тузалу нэмэ эдип салганын куучындап бэрип, эбэштэн эбэштэн алтайлардын кудай ларын астадып, сраңай да јок эгпэс бэ!

КУДАИ-ЈАНГЫ ДЕГЕН МЕКЕНИ ЈАИЛАДАР КЕРЕ- ГИНДЕ УЛУСТЫҢ СУ-КАДЫК, ЕЗЕН ЈҮРЕРИН, ООРУ УЛУСТЫ ЭМДЕИТЕНИН УЧУРЛАП, БАЗА ДА ЈААН ЭРМЕК ЭДЕР КЕРЕК.

Кудайдан бийан сурап, кормоскө жалындырып улусты бажыргарынан башка кам-јагында оору-јоболду кижини кам кижі јазар деп, кижини кыйнап турган (јип турган) көрмөсти кам-ок чагара сүрер деп меке бар. Онон улам кам кижі „эмчи“ болгон крэлү болуп јат. Орус улустың карган эмэгэндери, карган өбөгөндөри оору кижі эмдәп турум деп, сууга-ба, өскө нэгэ-бэ шымыранып салып, ол шымыранып салган нәмәни оору кижә ичирип, јидирип турар, онон башка эм-өлөн дәп, јүзүн-јүүр өлөн бәрип, төгүнилә эмдәп турар. Кам дәзә оны-да билбәс, улусты мэкәләп јүрәр. Јә камның оору кижини камдап јазарым дәгән мэкәзинән башка оору кижә јаман чаптык әдәри бар. Кандый-да оору кижі јаан табышка чыдабай турар, кичинәк-тә табыш болгондо, оору кижә ол чаптык угулып, оны јободып турар. Камның аай-баш јок кыйгызын, огуруп, уулып турганын, түнүрдин табыжын угуп турган оору кижі јазылардан болгой, там оорып турар эмәс-бә. Көрмөсти күндүләп мал тайганы кижә чыгым әдип, јаманын јәттирбәйт-бә; јә кам-јагының әмдиги чакта эн јаан јаманы—көрмөс-лә кам-кижиин күчин нәдән-дә артык әдип, улусты мэкәлә јандадып, кижинин оору-јоболын чын эмдәп турар докторго бүтпәс әдип турар, оору улус јадып эмдәнәр больницалар кәрәк јок дәп турар, оору кижини чәбәрләп турары ару-чәк тудары кәрәк јок дәп турар тәскәри сүмәни улустың сагыжына әбәлтип турары болуп јат. Мундый болгондо, кам-јагы, өскө-дә кандый-ла кудай-јагына түнәй, улустың су-кадык эзән јүреринә салган кәрәкти буудактап јат.

Алтай улустың айлының ичи, аяк-казаны, кийгән кийими кижі бойы аруун кичәп турза, кижинин оорыйтаны кирәлү болор әдә дәп айдып, кижинин оорыйтаны көбизиндә кижинин бойынан болотон дәп айдып бәрип, оору кижини канайда чәбәрләп турарын, докторго эмдәдәрин бачымдаар кәрәк дәп, оору кижини больницаа салар кәрәк дәп, онон-да башка кижинин су-кадык јүрәрин учурлап айдары кудай-јагы дәгән мэкәни јайладарына, камдардың күчин јабызадарына јаан болуш болор.

Алтай албатының ортозында кижинин јадыжын јангыртып јарандыар кәрәкти, сагыш јарыдар, кижинин биләрин јаандадар, онон-да башка тузалу нәмә әдәр сагышты буудактап турар, туйуктап турар кам-јагы-ла буркан-

јаңыла бастра албатынын жадыжын көдүрэр дэп кичээп иштэп турган Совет-башкаруу качанда јаражып болбос. Кудай-јаңында—кудайдын алдында байы јогы, бийи-кулы—ончозы түнэй дэп туратаны бар. Мундый сүмэлэ байлардын ишкэ турган улусты јимэктэйтэнин јажытту эдип јат. Коммунист-партиязы-ла Совет башкаруу дезэ јоктулар байларга бастырып јат дэп, кол-ижинин аргазында јаткан улус байларга јимэктэдип јат дэп, јоктуларды иш улус-ла бириктирип алып, омордын сагыштарын јарыдып, тындып алып, јурт башкарап кэрэккэ оморды тартып алып байларды, јимэкчилерди базарын кичээп јат. Байлардын сагыжы јокту улус ла иш-улустын сагыжынап башка болуп турганын јартап бэрэрдин кэрэгиндэ јурттын жадыжында нэ болуп турганына кэлиштирэ куучын айдып турза (кра јэр, өлөн чабар јэр үлэжэрдэ, байлардын јэрдин јакшызын, көбизин блаажып турарын, налог салганда, байлар малын ас эдип, бичидип турарын, јон бойы-бойына јууш салганда, ол јуушка мойноп кирбэй туратанын, мунап-да башка байлардын, камдардын, јарлыкчилардын јаман кылыгын айдып бэрип турза), кам жаңыла буркан жаңнын төгүни жаңыс јимэкчи байларга, төгүнчи кам ла јарлыкчыларга кэрэк болуп турганы јарталып турар.

Озо каан тужунда алтай улустын байы да, јогы да ончозы кыстадып, бастырып јаткан болуп, бу кысталанган аргаланар кэрэгиндэ айрылып алып, алдынан башка рулу јадар сагыш алтай улустын ончозында бар болуп турган. Аргалаачы Ойроттын кэлэрин јарлаган јанды ол тушта алтай улус јарадары да јолду болгон. Эмди дээ, Совет-башкаруунда кол-ижинин аргазында јаткан улус, улустын јоктулары алтайы ла орузы ла јаба-јаңыс болуп, алдынан башкарынар болгон кийнинде, алдынан башкарулу (автоном) областу болгон кийиндэ чөрчөк Ойротты јеттирип бэрэр дэгэн буркан-јаң кэрэгинэн чыгып калган дэп айтпас ба, ондый јаң байларга ла, јарлыкчыларга ла јарап турар эмэс-бэ. Муны алтай улуска јарттап айдып бэрэр кэрэк.

Алтай улустын ортозында кудай жаңы дэгэн мэкэни јайладып, сранай јок эдэр дэп санаган улуска, анчадала бу кэрэкти срангай кичээп турар, кудай јок дэп турар улуска бу кэрэкти бүдүрэрин мунын алдында (бу бичиктэ) айдылганы јеткил болбос. Эмди дэ болзын, сонгында-да болзын, кудай јок дэп турар улус кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэгиндэ мунын алдында айдылганына үзэри база айдып бэрэр нэмэ—јэрдин, нэ лэ нэмэнин кандый ла тынду нэмэнин, кижинин бүткэнинин учуры болор.

Башка башка албатынын кудай жагынын үүрэдүү муны башка-башка учурлап турар, Кудай жагынын үүрэдүүнүн учурлаганы кижинин шүүлтөлү, билэин деген сагыжына каруун бэрабэй, кижини **янгдадып ла** турар. Камдардын, нэ-лэ нэмэ канайда бүткэнин учурлап айтканы бир дэ аайы жок болорына үзэри камдардын сөзи айры болуп жатканы бар (кижини үлгэн лэ Эрлик бойы бойынан уурда-жып жайганы да болзын). Јэ кам-ла жарлыкчылардын үүрэдүү бир дэ нэмээ арабас дэп, төгүн дэп, оо бүтпэс кэрэк дэп айдарын мөндөбэс кэрэк, онын ордына јердин, кижинин, нэ-лэ нэмэнин канайда буткэнин јаан билэр улустын бу канайда болгонынын јартына чыгып алган кийнин-дэ канайда учурлап айдып турган аайынча учурлап бэрип турар кэрэк. Мүндый учурлу куучынды катап-катап укан алтай кизи камдардын, жарлыкчылардын үүрэдүүн чөрчөк сөскө түнэй эдип, онын нэгэ дэ арабазын бойы да бодоп салар.

Јэ мунда кудай-јагы деген мэкэни јайладар кэрэгин-дэ куучын эдип, јердин, кижинин, нэ-лэ нэмэнин буткэнин учурлайын деген кижээ бир јоп айдары јолду болор.

Бу куучынды улуска куучындап бэрэин деген кизи бойы мунын ончозын сүрэкэй јакшы билэргэ кэрэк. Муны куучындап туруп, бир-дэ эндү сөс айтпас кэрэк, бу учурды угуп отурган улустаң кандый-кандый кизи бир-бир нэмэнин јартына чыгайын дэп, куучын айдып турган кижээ сурак этсэ, онын каруун чикэлэп јарт айдар кэрэк. Нэмэни јэтрэ билбэс кизи бирдэ бир дэп айдала, кийнин-дэ бу айтканын ундуп салып, ол-ок учурды база башка эдип айдып ийзэ, улус бу јастра айтканынан улам алдында-да айткан эрмэктин ончозын, кийиндэ-дэ айдар куучынды төгүнгэ бодоп салар; онын улам јан јайладар кэрэктин үрэлэри сүрээн јаан болор. Мунын учун база такып айдып турубыс, — јердин, кижинин, нэ-лэ нэмэнин бүткэнин учурлап айдайын деген кизи бойы муны јакшы билэр кэрэк. Бу учурды јакшы јазап, јар эдип айдар болзо, улустын јандаган жагын јамандабай туруп айдар болзо, оны јанга срангај бүдүп багып та калган улус угарга јил-биркэп турар, оо үзэри јакшы јарт айткан учурды укан улус камдардын, жарлыкчылардын төгүнин бойлоры-да бодоп салар, кудай-јагы деген мэкэни таштаар сагышты бойлоры-да алынар.

Алтай улустын айлынын ичиндэги јадыжында кудай-јагы деген нэмэдэң башталып бүткэн, кудайга јандаарына түнэй эдип турган „байланар“ дэп нэмэзи бар, нэмэни „јанду“, „салымду“, „учурлу“ эдэр нэмэзи бар. Алтай улустын айлы-јуртында, јадыжында байланары, нэмэни

җанду, учурлу эдәри улустың сагыжына тәрәң кирип калган учун, онызын јок эдәри күч болор, оноң улам муның башталган уйазын—кудай-җаңы дэгән нәмәни јайларды јәнҗил болбос ок. Алтайлардың мал аш ижин эдәри, айлы-јуртында нә болуп турганы јан аайынча, јаңға кәлишти-рә бүдүп турар учун, алтай кижі бу јүзүн-јүүр јандарының кулы болуп калган нәмәдий. Анчадала алтай үй кижиниң јүрүминдә јанданар, байланар нәмә чаптык болуп јат. Алтай үй улустың байланарын, јанданарын сурәән көп әдип салган (үй кижинин байланып айтпас эрмәк-сөзи көп, јаңду дәп, албас тутпас нәмәзи көп, учурлудәп, баспас, тийбәс нәмәзи көп), а л т а й јаңында амтай үй кижини кижәә бодобос крәлү нәмәә түңәйләп салган, оның учун алтай үй кижиниң јүрүми айлында-да болзын, әл-јонның ортозында да болзын, уур, чаптык болуп јат. Алтай улус көбизиндә мал азрап тудуп јадар улус болуп јат. Олордың малы јай кыш јәргә бош јүрүп азраңар учун, алтай улус көп өлөң этпәй јат, кышкыда минәр аттың, эки-јаңыс саап турар уйдың, оок малдың азралына-ла јәткидий өлөң әдәр; јайгыда әдәр ижи ас болгон учун алтай әр улус јайдың күниниң көбизин тойлоп, аракылап, байрамдап өткүрүп турар, кышкыда каа-јаа аңдап барар, эмәзә јорыктап јүрәр. Алтай улустың уйлары јайгыда-ла сүт-тү болор. Сүт көп болордо, сүттин аракызы јайгыда үзүк јок азылып турар. Алтайдың јәриндә јайгыда көбизиндә кижәә көрүнәр нәмә—батпак атка мингән, тон јәни јайылган әзрик алтай әр улус анда мунда маңтаткылап јүргәни болор. Алтай үй улус дзәә јыл әбрә азралда турган малын көрүп азрап турар, курсак бәләттәп турар, одун кәзәр, тон-өдүк көктөп турар, аракы азар, оноң-да башка нә-лә иштин көбизин үй кижү иштәп јат. Алтай үй кижиниң ары бәри јүрәри каа-јаа-ла болор—эки-јаңыстөрөгөңдоринә айлдап барып кәләр, јуугында той бар болзо, оо барар, оноң башка барар јәри-дә јок. Оның јанында әр улус јайгыда сүрә-лә айлдан айылга јүрүп аракыдап, байрамдап јүрәр. Алтай улустың әр кижизи нәмә этпәзи, нә-лә ишти үй кижі иштәп турары нәдәң улам болуп туру дзәә? Алтайдың кам-јаңында-да, буркан-да-јаңында үй кижиниң јүрүмин айлында-да болзын, јон ортозында-да болзын байлу, јанду әдип салган, кижәә бодобос крәлү әдип сглан эринә кул әдип салган. Муның учун—әр кижі бий болордо, үй кижі эриниң кулы болуп јат, нә-лә уур иш кул болгон үй кижиниң мойнында-јадып јат. Кижі болуп бүткән алтай үй кижі садуга јүрәр товар ошкош, садылып турган мал ошкош калым учун јиит кижәә болзын, карган-да кижәә болзын, эрик-јок барып јадар, аразында

барган „эри“ 5-6 жашту уул бала болор. Кары жажына јеткэн улус кижн алганда, јаш балазына кижн алып бэргэн улус алган кижизин иш иштэдип алардын кэрэгиндэ-лэ алып јадар,—кул эдэргэ алып турар.

Бу мундый нэгэ-дэ јарабас кэрэкти алтай улустын кудай-јангы дэгэн нэмэ алкап салган, мунаг улам алтай үй улустинг јүрүмин јангыртар, јарандыар, кул болорынаг чыгарар кэрэкти бүдүрэри күч болуп јат.

Алтай улустын айлы-јуртында кудай-јангынаг башта-лып бүткэн байлу, јангу нэмэ көп. Айдын эскизіндэ-бэ јаш бала чыканда-ба, онон да башка јэрдэ, айыл-јуртта нэ-нэмэ болгожын, алтай улус айлынаг тышкары от чыгарбас, „от чыкпас“ дэгэн байлу нэмэзи болор; буркан-јангу улустын айлынынг төри база байлу: айлдын төринэ кижн, анчадала үй кижн, баспас учурлу эткэн, кайда-ла улус тушташса, канза алыжып танкылажатан јаман јан бар. Бу танкылажар јан улус ортозында кандый-ла југуш оору, балу таркадып јат. Алтай улустын байлу, јангу нэмэзин јандабай турган кижн (билбэзинэн-де болзо) јаман атка калар; ондый кижини айлдын ээзи јаман көрүп, айткылап-та салар, айлынаг чыгара сүрүп-ийэринэн-дэ айабас. Бу айдылганынаг башка алтай улустын байланар, јангу эдэр нэмэзи сүрээн көп. Кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бүдүрэйин дэгэн кижн алтай улустын байлаланар, јанданар нэмэлэрин билэр кэрэк, онын ончозынын башталганынын, учурынын бажына чыгар кэрэк, кижээ онын чаптык болуп турганын шүүп, бодоп алар кэрэк.

Алтай кижн кичинэгинэн ала байланарга, нэмэни јангу, салымду эдэргэ үүрэнип калган, онын учун мунызынаг узаак айрылып болбой турат, мунызын јок эдэри күч болуп јат. Кудай-јангын јайладар кэрэкти бүдүрүп турар кижн улустын јадыжын јангы эдэрин, алтай үй улусты кул болорынаг чыгарарын кичээр кэрэк. Алтай улустын јаман, чаптык болуп турган байланарын, јанданарын таштадып, кижээ амырын бэрэр, ижин иштээрин элтү эдэр кижн сагыжын көдүрэр, билгир эдэр кэрэк бүдүрэрин кичээп турар кэрэк; алтай улустын јадыжын јангырган јүрүмилэ јадарына үүрэдип баштап турарын кэчээр кэрэк. Алтай улустын ортозында јон-кэрэгинэ турган, башкару кэрегинэ турган, анчадала кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладар кэрэккэ турган кижн алтай улустын кичинэгинэн-ала үүрэнип калган јадыжы, байланары, јанданары бойына кару, оны бачым таштаары, онон айрылары оо күч болор учун, алтай кижининг энэзинэн чаканнаг бэри үүрэнип калган јидыжын бачым јангыртып аларына јаан ижэн-бэс кэрэк, ол узаак иш болор дэп, јаан кэрэк болор дэп,

сананып жүрэр кэрэк. Байларар, жангданар нэмэни јайладар кэрэгиндэ иштээр кижии алтай улустың бу мундый нэмэзин кэрэктү, тузалу нэмэ дэп карузып, таштабай турган эмэс дэп, кудай-јаңынаң, башталып бүткэн, кудай-јаңынаң алкышту немэ учун ташлталбай турган дэп, оны унутпас кэрэк.

Алтай улустың байланар, жангданар дэгэн нэмэзи кижиниң су-кадык жүрэринэ јаман болуп турганын, кижиниң иштэгэн ижинэ чаптык болуп турганын, бу байланар, жангданар нэмэ кудай јаңы дэгэн мэкэдэн башталып чыканын учурлап бэрип, муның кижээ кэрэк јок болуп турганын јарттап, оның ордына кижээ тузазын јетирэр кижиниң јадыжын эзэн-амыр эдэр, кижээ нэ-лэ тузазын јетирэр доктордын, фельдшердын, акушэрдын иштэп турары кэрэк дэп, б о л ь н и ц а л а р кэрэк дэп, јаш баланың јакшы азралы кэрэк дэп, школдор кэрэк дэп, эриниң кулы болгон, байланар, жангданар нэмэниң кулы болгон алтай үй кижини кул болорынаң чыгарар кэрэк дэп, кандый-да билэр сагышту кижии, јон-кэрэгинэ турган кижии, улусты бичик-биликкэ үүрэдип турган кижии, оноңда башка кижээ нэ-лэ јакшы јеттирэйии дэгэн кижии, анчадала кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэккэ турган кижии алтай улусты үүрэдип, јакшаа баштап турар кэрэк Бу кэрэкти соондо эдэр дэп санабай, эмди-лэ баштаар кэрэк.

4. КУДАИ-ЈАҢЫ ДЭГЭН МЭКЭНИ ЈАЙЛАДАР КЭРЭКТИ ШКОЛДО КАНАИДА БҮДҮРЭР.

Кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэк бистин школдорыбыста јаан болуп турар кэрэк. Совет-башкарууның јаңыртып бүдүргэн школдоры кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бүдүрэрин бойына алынганы удаан болды. Школдордо иштэп турган улустың (үүрэдүүчикатчылардын) ортозында каа-јаа блааш бар-да болзо, кудай-јаңын јайладар кэрэкти бүдүрэри школдо кэрэк-бэ, кэрэк јок-ба дэп блаажып турган эмэс, јэ бу кэрэкти канайда бүдүрэринэн улам эрмэк болуп јат.

Кам-јаңы-ла буркан-јаңды јайладар кэрэк школдо бүдүп турары кэрэк дэп јарт болуп јат. Бир-дэ нэмээ јарабас, кижээ јаманын јэтирип турар кам-јаңы, кижиниң јадыжына чаптык болорынаң башка, Совет-башкарудың нэ-лэ ижин јамандап, алтай улусты јаманга тартып турган буркан-јаңын школдо јайлатпай, кайда јайладар? Карануйда отурган, нэмэ билбэс кижиниң баштап бүдүрүп алган мэкэлү, јаманду јаңды јайлатпай, жүрүмгэ јаңы кирип турган алтай баланы канайда бичиккэ үүрэдэр, оны ка-

найда кэрсү, ойгор сагышту эдэр? Бу мунун ончозы кэрэк јок дэп, кижинин бичик-билигин көдүрэр кэрэккэ турган нэ-дэ кижн,—алтай-да болзын, орус-та болзын,—бла-ашпас. Мундый-да болзо, кудай јангы дэгэн мэкэни јайладар кэрэк бистин Алтайда турган школдордо **эмдээ јакшы баштанбаган.**

Бистин алтай баштамы школдорыбыстын көбизи эки-јангыс бөлүктү (группалу) јангыс үүрэдүүчи—катчылу болуп јат. Балдарды канайда үүредэр аайын учурап салган планды (программаны) бу школдорго кэлиштрэ јазаган эмес. Эмдиги төрт јыл үүрэдүүлү ойрот-школдоры Государствонун Үүрэдү-Советтин Сибирдэги школдорго јазаган программасына кэлиштрэ үүрэдип јат. Бу программаны Сибирдэ јуртту башка-башка албаты улустын јаткан јадыжын бодоп алып, ончозына кэлиштрэ јазап болбоды. Сибирдын јэриндэ јуртап турган улус башка-башка јангду учун бир аай аймак улустын јадыжы база бир аай аймак улустын јадыжынан башка учун, Сибирдын нэ-лэ бар албатызынан школдорынын ончозына јазаган јангыс программасына кудай-јангын јайладар кэрэкти бүдүрэри кэрэк дэп салганы бар болуп, оны канайда бүдүрэр дэп учурлап айтканы јок болды. Кудай-јангын јайладарын школдо канайда бүдүрүп турарын турган јака-јурт улустын школдорын башкарап бөлүктэри (Отд. Нар. Образ.) учурлап айдын бэрзин дэп эткэн. Кудай-јангын јайладар кэрэкти ойрот-школдордо канайда бүдэрэр аайынын программасы эмдээ бүткэлэк. Бу мыундый болуп каларда, бойларынын табына салдырып-койгон алтайдын баштамы школдордын үүрэдүүчилэри алтай балдарды бичиккэ үүрэдэринэ кудай-јангын јайладар кэрэкти кэлиштирип бириктирип алар аайын тапай јат. Мунан улам мундый јанг-кэрэк бүдүрэри кэрэктин аайын јакшы јэтрэ билбэс үүрэдүүчинин табына салып-койгон болордо, бу үүрэдүдэ учурал эрмэк-лэ болуп јат, каа-јаа учураганда, кэлишкэндэ кам-јанынын, буркан-јанынын учурынын уч-бажы-ла эрмээккэ кирип калып, үүрэдү кэрэгинэ улалып кожылбай, бирикпей јат, бирүүзи бирүүзинэ болужы јок болуп јат.

Кудай-јангын јайладар кэрэк школдордо учурал-ла эрмэк болгонынан улам јылбай, јаранбай, тузазы јок болуп турганына кайкаары-да јок. Бу кэрэктин бүдэри мундый болуп турганынан улам алтай балдар школдо үүрэнип божогон кийиндэ кам болорго, јарлыкчи болорго үүрэнип турары областа көп болуп јат. Мундый болордо алтайдын школы кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладарынан болгой, оо болужып јат: бичик билэр кижн кам болорго, јарлыкчи болорго капшаай үүрэнэр.

Сибирдин баштамы школдорына жазаган программада нэ бичип салганы кам-јаңын, буркан јаңын јайладар кэрэк бүдүрөринэ болужары сраңай јок дэп айдарга болбос. Бичикэ јаңы үүрэнип турган балдардын јэлдэ-јэрдэ нэ болуп турганынан албатынын ижи-кэрэги канайда бүдүп турганынын, јон ортозында башкару кэрэги канайда бүдүп турганынан күнүн көрүп турган нэмэни, балдардын сагыжы алынар нэмэнин учурын, бүдүүн айдып бэрэриндэ јаң-јайладарына болуш болбойт-ба. Балдардын сагыжы жарыган сайын, билэри јаандаган сайын балдардын билэринэ кэлиштрэ јэрдэ-јэлдэ, кижии ижиндэ, јон ортозында бар алтай улустын јаңду эдип салган нэмэни учурлап турарда, јаңнын учурлап турганын билэр сагыштын учурлаганы-ла тэндэп турары кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэгиндэ төс эп-јол болзын. Јэлдэ-јэрдэ, нэ болуп турганынын кижинин иш-кэрэгинин бүдүүн, эл-јон башкару гэрэгинин бүдүүн--кижи сагыжы, аайлап билип турар нэмэни кудай-јаңы дэгэн нэмэ кижээ билдирбэй, кижидэн јажыттап кижии сагыжына јендирбэс крэлү эдип, билэр сагышка удурлажып, билэин дэгэн сагышты туйуктап, буудактат јат. Јаңнын бу туйуктап јажыттап салган нэмэнин аайын учурын билэр-сагыштын үүрэдүүлэ бала билэр эдип јарттап салала, ойто кайра јэрдэ-јэлдэ, иш-кэрэк бүдүрөриндэ, јон башкаруунда нэ болуп турган нэмэ билэр сагыштын учурлаганыла кудай-јаңы дэгэн нэмэ кайдан башталган, канайда бүткэн, онын үүрэдүүнин төгүнн, кэрэк јогын, кижээ јаман јеттирип турарын учурлап бэрип, бу мэкэ нэмэни үч-төрт јылдын туркунына үүрэдүгэ киргэн балдардын сагыжы жарып, билэри өзип, јаандаган сайын, балдардын билэринэ кэлиштрэ учурлап, јарттап бэрип, кудай-јаңы дэгэн; кам-јаңы-ла буркан-јаңды јайладып турбас-ба.

Ондый-да болзо, бу айдылган сөстө балдардын үүрэдүүндэ бу кэрэктин мунызын мунайда эдэр кэрэк дэп, онызын анайда эдэр дэп јарт, айдыбады, үүрэдүүчинин табына салып турганы көп болуп јат. Кам-јаңына, буркан-јаңына багып калган, байларга күүндү камдардын, жарлыкчылардын туйка сайгыгына кирип калган алтай улус школго јаан бүдүнбэй јат, онын учун школдо үүрэнип турган алтай балдарга јаң-дэгэн нэмэни јайладар кэрэгиндэ айдар эрмэк-куучынды сананып, ајаарып, јаан улустын сагыжына јаман этпэй, айдып турар кэрэк.

Бичиккэ үүрэнип турган балдар баштапкы јылында бичик кычыларына, бичик бичииринэ, тоого-ло үүрэнип јат. Јэ бу-да бичик кычыларына, бичик бичииринэ, тоогн үүрэнэрдэ бала бойынын күнүн јэрдэ-јэлдэ нэ болгоныо

иш-кэрэк канайда бүдүп јатканын, јон ортозында нэ болуп турганын көрүп үүрэнип јат. Бичиктэн кычырып алган нэмэ көргөни бар-ба дэп, көргөн нэмэзи бичиктэ салганы бар-ба дэп бала јаантайын сананып турар. Мундый болордо, баштапкы-да жылын үүрэнип турган баланын сагыжын кам-јаңы-ла, буркан-јаңын јайладар кэрээккэ баштап турар кэрэк. Бу кэрэкти бүдүрэр дэп балдар-ла эрмэкуучын этсэ, ол эрмэктэ балдардын, олордын јаандарынын жаңдап турган жаңын јамандап тулгурт айтпас кэрэк, ондый эрмэктэ туза јок. Жаңдап турган жаңыбысты јамандап туру дэп балдар-да ачынар, балдардын јаандары-да оны, јарадып укпас, оноң улам өч болор, алтай улус балдарын школго-до ийбэс болор. Мунан башка баштапкы жылын үүрэнип турган балдар алдынан бойлоры нэмэниң аайын шүүп сананып болбос учун, жүзүн-јүүр болуп ылгалып-былгалып калган жаңнын јаман-јакшызын учурлап јарттап турарын јок эдэр кэрэк.

Экинчи жылын үүрэнип турган балдардын билэринэ кирип турган нэмэ озо алтай улустың айлы-јурты, мал-аш ижи болор; улустың јадыжын, мал-аш ижин канайда јарандыраы болор. Јэрдэ-јэлдэ нэ болуп турганынан көп нэмэниң аайын, бүдүүн јарттап аларын камдардын, јарлыкчылардын төгүн үүрэдүү бөктөп јат, камдардын јарлыкчылардын үүрэдүүнэнг улам јажытту белгон нэмэниң озо балдардын күнүн көрүп турган нэмэзиниң уч бажын јарттап бэрип, оноң ары мунун учурын, бүдүүн билэр сагыштын үүрэдүү аайынча сраңай јарттап бэрип, камдардын, јарлыкчылардын үүрэдүүн бузып турар кэрэк. Јэлдин (кэй), јарыктын, јердин тобрагынын, суудын бүдүүн учурлап айдып бэрзэ, олордын кайжызынын кандый нэмэзи кижиниң мал-аш ижине тузазын јэтирип турарын билип алар.

Муны билип алган кийиндэ, кижиниң мал аш ижиндэ тутак болоры, јылгыр, јэнгил болоры кудайдын колында дэп турган камдардын, јарлыкчылардын үүрэдүүниң төгүни бикдирип кэлэр. Анча ала соок, јылу, салкын, жаңмыр, кар нэдэнг улам, канайда бүдүп турган, күн, чыгып туш кэлгэн аайын, күн ажып түн кэлгэн аайын, јас, јай, күс, кыш ээчий-тээчий бирүүзи барүүзин алыш-колыш јок солып турганын јарттап алза, мунунг ончозынын бүткэн бүдүүн билип алза, мунунг ончозын кудайлар, буркандар башкарып, јолын айдып бэрип турган дэп, камдардын, јарлыкчылардын төгүн үүрэдүү јайрадылып турар.

Алтай улустың көбизи мал туруп азрап турарынын аргазында јадып јат. Малың бастра ончозын азрабай јай — кыш јэргэ бош салар. Кышкыда эки-јаңыс минэр адынын

саап турар уйынын, оок малынын азралы дэп, јайгыда эбэш өлөңг эдэр (онызы-да кобизиндэ, кўски кату өлөңг болор). Мундый озо ада—өбөкө тужунда мал азрап турган аайыла мал азрап јаткан эмдиги алтай улустын јадыжы нэ-лэ учуралданг улам јакшы да болор, јаман-да болор. Кышкыда тожонг болуп барганда, мал јаман куудан-да өлөңгө јэтпэй јадар, бэлэтэгэн өлөңг база јок. Мунаг улам мал кышкыда арыктап, јаскыда көдүртип турар, көбизи өлөр болуп јат, тожонг болбозо-да, кыжыла јэргэ јүргэн мал арыктап јат. Арык малга нэ-лэ кэзим оору бэлэн југар; аргалу кўчтү малды кэзим оору табарза, ол мал алдырбас, арык малды оору бачим өлтүрэр. Алтай улус өлөңг этпэй, кышкыда малын азрабай, „кудайга ижэнип“ бош саларынаг көп үрэлип јат. Малдын јадым—өлүмин дээзэ кудайдын кыйалы дэп, кам камдадып, мүргүүл эдип, там үрөп јат. Алтай улустын мундый чучурап турганынаг камдарга, јарлыкчыларга туза болуп јат.

Алтай улустын тудуп азрап турган малынын јүрүмин, онын бүткэн бүдүүн, оны канайда көрүп азрап турганын, нэ-лэ оору кэзим малды нэдэн улам табарып үрөп турганын, малдын кожылып өспөс үчүрын, малдын коомой болуп өзүп бүдэрин билип, үүрүнип турары, мал-аш иштинг кэрэгин, бүдүрэрин јакшы-јаан билэр улустын үүрэдүү аайынча малды канайда тудуп азрап турарын, мал-аш ижиндэ кандый-ла кооперативтардын ижин будүрүп турганын, билэр улустын үүрэдүү аайынча мал тудар өмөликтэр, (артелдэр) нөкөргиктэр (товариществолар) малын, уйын канайда тудуп азрап јатканын, нэ-лэ малды јарандыар, оны канайда тудуп азрап турганын, јакшы малдын угын оскүрэри, ветеринарный доктор дэп, малдын эмчизинин ижи кэрэктү болгон учурын, мунаг-да башка алтай улустын мал-аш ижиндэ коомой дэгэн нэ-лэ бар нэмэинг јартына чыгарып, алтай улустын јадыжын, мал—ажын јарындыар эби кандый болуп турганын алтай балдар экинчи јылында үүрэнип турары ол болор. Муны үүрэнип турган балдардын сагыштарын кудай-јагы дэгэн мэкэни јайладарына баштандырып турар кэрэк.

Билэри јаандап сагыжы јарып турган улустын јадыжынын јаранары-да ичкэрилэп турар. Нэмэ билбэс, сагыжы туйук алтай улустын јадыжы дээзэ эмди-дэ, озогы ада-өбөкөнинг јадыжынаг онду болгоны јок: ичи јаантайын ышту, карагуй, соок айыл, айлдын ичи сүрэ кир, балшак, тоозын, тойор-тойбос курсак—мунын ончозы (Алтайдын јери кижинин су-кадык јүдэринэ сүүрээн јакшы-да болзо) кижинин нэмэ билбэзинэн, улам, аруун кичээбэй јүрэринэн улам, байланып, кижээ јаман јэтирэр

нәмәни кәрәктәбәй јүрәринән улам табарып турар оору-јобол, болзын, нә-лә кәзим, југуш оору-јобол болзын, кайжызы-да алтай улустың ортозына јайылып турарын бәлән әдип јат. Каан башкару јака-јурт алтай улустан болгой төс-јурт орус та улустың су кадык јүрәрин јаан кичәәбәй турган учун, алтай улустың тоозы јылдын— јыл-га астап турган болгон. Әмди-лә Совет-башкару албаты-нын јүрумун төзинән јангыртып кәлгән кийиндә, Алтай-дын јәринә, азыйда алтай кижинин сагыжына-да кирбәс крәлү, больницалар тургузып, докторлор, фельдшерләр, акушерләр чыгарып алтай улустың бойлорын су-кадык јүрәринә, үүрәдип турар болгон кийиндә-лә алтай улустың тоозы астабас болды.

Алтай улустың айлы—јуртының ортозын, айлдары-нын ичин, кийгән кийимин; казан—айагын ару әдип тударына, докторлордың, фельдшерләрдин, акушерләрдин иштәгән ижи, эткән кәрәги улуска тузазын јәтирип турганын, больницалар кәрәктү болуп турганын, муның ончозы кижининг оору—јоболын астадып турар экинчи јылын үүрәнип турган балдарды үүрәдип туруп, кам кижининг камдаганы, јарлыкчының мүргүүли кижининг су-кадык јүрәринә тузазы јок, јаманын јәтирип турары көп дәп, учурлап бәрип, кудай—јаңы дәгән нәмәнинг кижәә јарабазын салдарга билдиртип, балдардың сагыштырына әбәлтип турар кәрәк.

Ү јүнчи, төртинчи јылында балдар јәрдә—јәлдә нә болуп турганын тапту билип кәлгән болуп јат, биләри тапту јаан болуп кәлди. Бу эки јылда балдардың үүрәнип биләр дәгән нәмәзи: 1) Сибирдин (Ойрот-Областың) дәрәмнәзининг јүрүм-јадыжы, мал-аш ижи, дәрәмнә-лә городтың билижип, нәмә алыжары, 2) Совет-Республикалардың Соызы, оның бүдүү, јүрүм-јадыжы, оның нә-лә јөбжө—ижи, Муның учурын үүрәнәринә коштой кудай-јаңы дәгән мэкәни јайладаарын балдар сагыштырына башкызынан јәнгил алынар.

а) Школ турган јәрдинг айландре јаткан өзөк кобылардың, аймакка киргән бастра јурттың јәри, областың јәри, Сибирдинг јәри кандый (тайга—туу, ағаш-тажы, суулары) јуртаганы нә албаты болгон, байагы өзөктөрдинг, аймактың, областың, Сибирдинг јәриндә кандый аш, өлөң, ағаш өзөр, јаткан јуртының иштәгән ижи кандый, б) јуртулустың ишкә кичәәмкәйи, әпчили кандый мал-аш ижи кандый, мал-аш ижинән башка нә иш эдәр, нәмә тартып турары кандый јол бар, ары-бәри нәмәни канайда тартып турар, дәрәмнәнинг јурты-ла городтың јуртының ортозын, да бойы—бойын билижәри кандый, нәмә алыжары кандый

в) школды айландра јаткан албаты-јоннын башкару кэрэги канайда бүдүп јат, бичик—биликтин кэрэги кандый болуп јат, Совет-башкаруунун кэрэгин бүдүрэринэ тургускан нэ-лэ учрржденияларынын, организацияларынын бүдүү кандый, олордын алтай улустын јадыжын јангыртар кэрэгиндэ иштэгэн ижи канайда бүдүп јат—мунын ончозына балдары үүрэдип туруп, кудай-јангы дэгэн нэмэнин улустын јадыжына, иштэгэн ижинэ чаптык болуп турганын јарттап, онын кэрэк јогын балдарга билдиртип турарын кичээп турар кэрэк.

Ойрот-Областын албатызы үч-башка кудай-јан јандап турар болуп јат (Кош-Агаш-ла Кан-Оозынын аймактарда ас тоолу магамед-јанду казактарды тоолозо, төрт јан болор). Крестү јанду кам-јанду алтай улус аймактардын ончозында бар, буркан-јандулар Ондай-ла Кан оозынын аймагында көбизи болор, Шебалин, Оймон, Көш-Агаш аймактарда ас-кэзк улус болор. Областын јуртынын јандагандары үч башка болордо, јан-мэкэин јайладар кэрэкти школдо бүдүрэри күч болор: Школдын үүрэдүүчизи энг озо школды айландра јаткан јурттын јандап турган кудай-јангын (јандарын) билип аларга кэрэк, онын кийиндэ бу улус башка башка јанду болзо школго үүрэнэргэ кэлэгэн балдардын јандарынын јангын билип аларга кэрэк. Муны билип алып школды айландра јаткан јурттын јандап турган јандарынын энг озо артыктаганын јайладар дэп кичээр кэрэк.

Бир јаннаг дээзэ улустын үч башка, јанду болгоны кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бүдүрэрин јэнгил эдип јат. Нэнин учун дээзэ? Бир јаннын үүрэдүүн база буруузинин үүрэдүүлэ бузып турарга эптү болор, оо узэрэ камдардын, јарлыкчылардын, абыстардын бирүүзи бирүүзинин бойын јамандап турарынан бирүүзи бирүүзинин јангын јамандап турарынан ончолорынын мэкэзи, төгүни јарталып чыгар. Анчадала камдар-ла јарлыкчылардын озодонг эмдээ токтобой өштөжип турганы кудай-јангын јайладар кэрэкти бүдүрэрин унутпай турар кэрэк.

Кам-јангын јайладар кэрэгиндэ онын бүдүүн, учурын билэргэ јаан шүүлтэ кэрэк јок болордо, онын јанында каан-башкаруунун кысталагынан улам алтай улустын „орус“ дэгэн нэмээ өштү болуп, орустан айрылып, алдынан башкарынар дэгэн сагыштан, орус кааннын колынан айрып алар. Ойрот кэлэринин сакылтазынан башталып чыкан, мунын ончозын каан башкарууна билдиртпэй эдэр кэрэгиндэ кудай—јангыла пөктөп, туйуктап салар дэгэн сүмэлү буркан-јангын јайладар кэрэк бүдүрэри күч, шүүлтэзи көп болор.

Балдардың үчүнчи, төртинчи жылдарында албаты жон-нын башкаруунун бүдүүн учурын билер болуп үүрәнип алганы буркан-жанду жарлыкчилардың Ойрот кэлэр—дэгән жарлыгын جایладарына тапту јеткил болор.

Коммунист-партиязына баштадып орус јуртының крестьяндары-ла ишмәкчи улустың каан—башкаруузы-ла бай капиталистар-ла тартыжып туруп, алган Октябрьдың революциязы, алдынан бойлары башкарынар болгон Совет-Республиктардың Союзы бүткәни (бу Союзка киргән јака—јурт нә-лә аймак улус алдынан бойлары башкарынар болгоны бистин Автоном-Областың бүткәнинән билдир-бәйт-бә), коммунист — партиязы-ла Совет-башкарууның кол-ижиниң аргазында јаткан улустың, анчадала јокту ултстың јадыжын јаңыртып јарандырап дәп, иштәп турганы—муның ончозы кандый-да „Ойрот“ дэгән нәмәниң каан болорын, буркан болорын جایладарына јеткил болор эмәс-бә.

Каан башкарууның кандый-да—јаан-да болзын, оок-та болзын,—јурттарды тудуп турган кынјызын оодуп салып улусты билгир сагышту әдип, кол-ижиниң аргазында јат, кан улустың нә-лә ижин, кәрәгин јаңыртар, јарандырап арга-әп бәргән буркан-жангы кәрәк јок әдип турар, жарлыкчылардың жарлыгының төгүн, мэкә болгонын јарттап-турар Октябрдың Революциязы—чын аргалаачы Ойрот ол болор.

Јурт-улустың эки башка бөлүнип алып, бир бөлүги —нәмә этпәс иштәбәс болуп, ары-јанындагы бир бөлүк улусты јимәктәп турары, кол-ижиниң аргазында-ла јаткан бир бөлүги јимәкчи бөлүккә јимәктәдип турары, бу јимәктәдип турган, кол-ижиниң аргазында јаткан улустың јимәтәдип, үрәлип, јоксырап калган улустың јадыжын јаңыртып, көдүрүп алар дәп, иштеп турган Совет-башкаруун јаратпай, јамандап турар, оның ижин буудактап турар байларга-ла кәрәк, байлардың күүнин көргөн жарлыкчыларга-ла кәрәк дәп јарттап учурлап бәрип, каан башкарууның кысталанынан аргаланар аргызын бәрәр дэгән буркан-жангы алтай улустың байына-да, јоктууна-дә иштәәринә-дә, иштәбәзин-дә кәрәк болгон болзо, әмди, каанның кысталанынан айрып алган, иш-улустың иш-кәрәгин јаныртып јарандырап дәп турган, јокту-јойу улусты көдүрәр дәп турган Совет-башкаруу башталып турган кийиндә буркан-жангы кол-ижиниң аргазында јаткан улуска, јокту-јойу улуска бир-дә кәрәги јок болды дәп, јаңгыс-ла байларга, жарлыкчыларга кәрәктү јан болды дәп, учурлап јарттап буркан-жангы улустың ортозында турган (анчадала буркан—жангы уйазы болгон Кан Оозының, Ондайдың аймактарда)

школдордо калганчы эки жылын үүренип турган балдардын сагыштарына буркан-янынын кэрэги жок болгонун эбэлтип турар кэрэк.

5. БИЧИК БИЛБЭЗИ ЖОК БОЛЗЫН ДЕП КЭРЭК БҮДҮРЭРИНДЭ (ЛИКПУНКТ) КУДАЙ-ЖАҢЫ ДЭГЭН МЭКЭНИ ЖАЙЛАДАР КЭРЭКТИ КАНАИДА ЭДЭР.

Школдо үүренип турган балдардан жаан жашту улустын ортозында бичик билбэзин жок эдэр дэгэн кэрэк бүдүрериндэ кудай-яңы дэгэн мэкэни жайладарын жаан кэрэк эдэр кэрэк. Бичик билбэзи жок болзын деп, кэрэк бүдүрерин башкарып турган Сибирдин организациязынын ол кэрэкти канайда бүдүрэр деп учурлап бэргэниндэ кудай-яңы дэгэн мэкэни жайладары кэрэк деп, айдала, оны канайда бүдүрерин жарт учурлап бэрбэй, уч-бажын-ла айдып бэргэни бар. Ликпункта кэлип бичиккэ үүренип турган алтай улустын, анчадала иит жашту улустын кэзиги кудай-яңын жаңдабай турары бар, кэзиги жаңга сраңай багыпта калганы бар. Ликпунктка кэлгэн улусты бичик кычырарына, бичик бичииринэ үүрэдип турарына үзэри жэрдэ-жэлдэ нэ болуп турганынын, журт-улустын жаткан жадыжынын, омордын мал-аш ижинин, омон-да башка нэмэнин учурын, бүдүүн билзин деп, үүрэдип туруп, кудай-яңы дэгэн мэкэни жайладар кэрэкти бүдүрбэй турза, сраңай-да жарабас болор. Жэрдэ-жэлдэ нэ-лэ болуп турган нэмэнин билэр-сагыштын үүрэдүү аайынча учурлап, жарттап бэрип, албаты журттын мал-аш ижинин, нэ-лэ иш-кэрэгинин бүдүүн жазалын, эл-жоннын жаткан жадыжын учурлап айдып бэрип, кудайга жаңдабай турган улустын жаңдабазын тыгыдып, жаңдап тургандардын жаңын жайладып турар кэрэк.

Кудай-яңы дэгэн мэкэни жайладар кэрэкти бичик билбэзин жок эдэр кэрэккэ турар киж (ликвидатор) ол шити школдо канайда бүдүрэр дэгэн аайынча эдэр кэрэк. Жэ мунда оок балдар эмэс, жаан улус болорын школдо балдар үү энэтэн күүннин-айдын тоозынан ликпункта иштэйтэн күүн-айдын тоозы асболорын бодоп алып, иштэп турар кэрэк; мунаң башка боо кэлип турар улус жаң кэрэгиндэ жаан тыныгалак школдо үүренип турган балдардый эмэс, кудай-яңын эмээ сраңай бэк тудунар улус болор, эмээ сраңай жаңдабас улус болор-алтай улустын көрбөгөн, кирбэгэн жэргэ кэлгэндэ, көп улустын ортозында жүргэндэ, ачык жарык сагыжы туйуктанатаны, жажыттанатаны бар, онын чун ликпункта кэлгэн Алтай улустын кудай-яңын жаңдап турганын, жаңдабай турганын бачым билип болбозын мунын ончозы ликвидатордын шүүлтэзинэ кирип тур-

зын. Бичик балбэзин јок эдэр дэгэн кэрэкти јангы бажан-ла турар тушта ликвидатор оо үүрэнэргэ кэлгэн улустын бойлорынын эрмэгинэн, өскө алтай улустын, комсомолдордын эрмэктэринэн кандый кижн нэ јанду, јандап турган јангын канча крэзи бэк тудуп турган, онын ончозын јарт билип алганынын аайынча кудай-јангын јайладар кэрэкти бүдүрэрин баштаар кэрэк. Ликвидатордын ижинэ, үүрэдүүнэ кирип турган нэ-лэ нэмэнин бүдүүнин учурлап айтканыла, кудай-јангы кэрэк јогын јарттап бэрип, олордын кудайга јандабазын тыгыдып салар кэрэк.

Үүрэнэргэ кэлип турган улус башка-башка јанду улус болзо, бойлорына билдирбэй олордын ортозында јан кэрегин блааштырар кэрэк; бу блаашта бирүүзи барүүзинин јангын јамандап турган сөстөн улам куучын эдип, билэрсагыштын үүрэдүүнин аайынча кайжы-да јангын јарабазын јарттап бэрип турар кэрэк.

Үүрэнип турган улустын ортозында көп кижн кудай-јангын јандабай-да турза, нэдэн улам јандабай турганын, кудай јок дөп турарын бойы јарт учурлап айдып болбос көп кижн бар болзо, олорго билэр сагыштын үүрэдүүнин аайынча јарттан бэрип, кудай јок дөп турар сагыжын тыгыдын турар кэрэк.

ББИЧИК КЫЧЫРАР-ТУРА (Изба-читальня).

Бистин бичик кычырар-тура орус јуртту дэрэмнэ-лэ улустын јангы јөрдэ јуулып јаантайын чук јаткан јурт ортозында ла бар болуп јат. Јэ бичик кычырар-тура турган јурттын айландро јөрдэ јайлап-кыштап, көчип турар, өзөктөн өзөккө көчип турар улус база бар. Бичик кычырар-тура дэрэмнэнин јуртынын бичик-билигин көдүрэр нэмэзи болуп, крөстү улустын кудай-јангын јайладарына коштой канайда-ла кэлишкэн аайынча кам-јангы-ла бурхан-јангын јайладар кэрэкти бүдүрип-ок турар кэрэк. Бичик кычырар-тура турган јөрдин айландро өзөктөрдн бажында, раагында јаткан алтай улустын ортозында бичик кычырар-туранын кудай-јангын јайладар кэрэк сүрө-улай бүдүрэри эби јок-та болзо, оны ол срагай таштаарга јарабас. Эки-јангыстан чачылып јуртап турган алтай улыстын ортозында кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бичик кычырар-тура, „кызыл-тоолык“, „кызыл-айыл“, „көчөр-айыл“ ажра, билэри көдүрө, улус баштаар кижн ажра бу кэрэкти канайда эдэр учурын, эбин айдып бэрип, кэрэктн бойын баштап бэрип, бүдүрүп турар кэрэк. Бичик кычырар-турада иштөп тургар кижн кэрэктү газет-бичикти алып, алтай улустын кандый јуун болуп турган, мүргүүл болуп турган

јэргэ барып, айыл-сайын јүрүп, ол кэрэкти бүдүрүп ичкэр-лэдип турар кэрэк, раагында өзөктөрдө јаткан алтай улус бичик кычырар-тураа кэлгэжин, оны-ла өскө-башка эрмэк-тэжип отуруп, кудай јаңын јайладар кэрэкти унутпай турар кэрэк. Бичик кычырар-тураның турган јериндэ-бэ, онын јуугында-ба јаткан улус ол тураа улам-сайын кэлэтэн учун, бу улустың ортозында кудай-јаңын јайладарын јаан кэрэк эдип иштээр кэрэк, мундый јаантайын кэлэтэн улуста крестү-дэ улус болзо, олордын јаңдап турганын јайлада-рын таштабас-ок кэрэк.

Политиканың үүрэдүү кэрэгининг эн јаан башкаруу-нын (Главполитпросвет) кудай-јаң дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бичик кычырар-турада канайда бүдүрэр дөп айт-кан сөзи мундый: „кудай јаңду улустың нэни-лэ билэйн дэгэнин кудай-јаңынын јүзун-јүрлөп учурлап бэрип тур-ганынан-ла билэтэн болгон учун, кудай-јаңы кижининг јүрүминэ, сагыжына тэрэн кирип калган. Муның учун ку-дай-јаңына удра нэ-лэ нэмэнинг учурын, бүдүүн билэр сагыштын учурлап јарттап турганын салар кэрэк, анчадала, бичик кычырар-турада нэнинг-дэ бүдүүн учурлап турганда, куучынды калганында кудай-јаңын јайладарына баштанды-рар кэрэк... Мал-аш иштиң кэрэгин билэр (агрономнын) үүрэдүүн, јэр-үстүндэ нэ бар нэмэнинг бүдүүн учурлаган үүрэдүүн улуска айдып бэрип, кудай јаңын јайладар кэрэк-ти сагышка албай турза, кудай јаңы дэгэн мэкэ јайлап турарынан болгой, там тыгып турар“. Бу айткан сөсти бичик кычырар-турада, кызыл-айылда, көчөр-айылда, иш-төп турган улус унутпай јүрэр кэрэк.

Јэрдэ-јэлдэ нэ лэ нэмэнинг бүдүүн билэр сагыш-тын үүрэдүү аайынча учурлап турганда, эрмэк-куу-чунды качанда болзо кудай-јаңын јайладарына баш-тандырып турар кэрэк. Јас-јайдын, күс-кыштын күни, күннинг јылуу, соогы, јуды, айазы, мунаң-да башка јэрдэ-јэлдэ нэ болуп турган нэмэ кижининг мал-аш ижинэ кан-дый јакшы-јаман болуп турганынын аайы-јартына чыгар кэрэгинэн улам эрмэк-куучын эдип туруп, бу эрмэк-куу-чынды кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладарына баштандыр-база, ол куучынды угуп турган кам-јаңду, бурхан-јаңду улустың сагыжында кудайларынын, көрмөстөринин, бур-хандарынын күчи јаан болор дөп, јаңдап турары там ты-гып турар. Кижининг су-кадык јүрэринэ нэ кэрэк дөп, кижининг оору-јоболын канайда эмлөп јазар дөп, учур-лап айдып турар тушта кижининг оору-јоболы—кудайдын кыйалы эмэс дөп, кижини көрмөс јип туррган эмэс дөп, кижининг оорыйтаны кижининг бойынын бүдүүндэ-дэ бар дөп, кнжининг јадыжынын коомойынан-да болотон дөп,

јакшы јарттап бербээ кижинин оорыбай су-кадык јүрәри, оорый-бәрәр кижинин јзылары камнын тайылгалу камында эмәс, јарлыкчынын чачылгалу, мүргүүлиндә эмәс кижинин бойынын айлынын ичинин, казан-айагынын аруун кичәап турар болзо, көп оору-јобол кижини табарбас дәп, оору кижинин ооруун саадатпай, бачым докторго эмдәдәтсә-оны ару, чәбәр тутканда, больницаа салганда, кобизиндә кижі јазылатан дәп, јакшы јартап бербээ, алтай улус кижинин оору-јаболы—кудайдын кыйдлы эмәй дәп, оору кижини камдап, мүргүүлдәп јазар дәп, јандаганы тыгып турар. Эл-јоннын башкару кәрәгин—политика кәрәгин улуска учурлап турарына кол-ижинин аргазында јаткан улустын, јокту-јойу улустын сагыжы иш иштәбәс јимәкчи байлардын сатыжы-ла јаныс эмәс, башка болорын бөктоп јажыттап турган кудай-јаны дәгән мәнәни, анчадала буркан-јанды јайладар кәрәкти унутпай, јаантайын кожып турар кәрәк. Бу калганчы-айдылган сөстә „анчадала буркан-јанды јайладар“ дәп нәниг учун айткан дәзә? Буркан-јанду улуста кудайга јандап мүргүп турарынан башка артык сагыш бар учун: 1) Алтай улусты, байы-јогы дәбәй, каан-башкаруунын көп јылдын туркунында кыстап турганынан улам башталган јан болгон, каан-башкаруунын кысталангынан аргаланар дәп, байы-јогы дәбәй, јакшы-јаманы дәбәй бастра орус јуртты јамандап, оноң айрылар дәп, сагыштан улам бүткән јан болгон, 2) орус јуртан айрылып алып алдынан башкарынып јадар дәп, мунын аргазы озодон (чөрчөктө-дә болзо) сакып турган Ойрот-каан болор дәп, сагыштан улам тынып турган јан болгон, 3) Ойрот-кааннын кәләринә улусты эмдәә јәтрә ижәндирип, албатынын иш-улузына, јокту-јойууна аргазын бәргән Совет-башкаруун јамандадып, Совет-башкаруунын јака-јурт алтай уауска јакшы эдәйин дәгәнинә улусты бүтпәй турзын дәп әдип, онын кәрәгин буудактап турар јан болгон, онын учун байлар, јарлыкчылар ажсра нәмәнин аайына чыкпас алтай улусты јаманга баштап турар јанды јайладарын тын кичәап турар кәрәк.

Мундый болордо, јәрдин бойынын јер-үстүндә нә-лә бар нәмәнин бүдүүүн учурлап айдып бәргән тушта, кижинин мал аш ижин канайда јарандыарын учурлап бәрип турганда, кижинин су-кадык јүрәри нәдән улам болөтон дәп айдып бәрип турганда, эл-јоннын башкаруу кәрәги (политика) канайда башталып бүткәнин учурлап, мунаң ары партияга башкартып канайда јадатанын айдып бәрип турган тушта кам-јангын, буркан-јангын, крәстү-дә јанды јайладар кәрәгин ол куучын-әрмәктәргә кожын-ла турар кәрәк. Бичик кычырар турада иштәп турган кижі, көчөр-айылда штәп турган кижі, оноң-да өскө кижинин биләрин көдүрәр

кэрэгиндэ иштэп турган кижн бойлорынын ижи-кэрэгин бүдүрүп турар тушта жуулган улустаң эрмэктэрин, журт ортозында нэ-лэ болуп турганынаң улам улустың куучун дарын уканда, ол эрмэккэ кирижип турар кэрэк, нэ-дэ эрмэк болзын, оны кудай-янғы дэгэн мэкэни јайладарына баштандырып-ла турар кэрэк. Кудай-янғын јайладар кэрэкти бүдүрэринэ турган улус мундый көп учуралды кэрэккэ бодобой жүрбэс кэрэк.

Кам-јангың, буркан-јангың мэкэзин јайладар кэрэкти канайда бүдүрэр дэп учурлап салганына нэ-лэ куучынды, эрмэкти канайда айдар дэп учурлап салганына үүрэнзин дэп, јазаган бичик (учебник) эм-тура јок, ондый бичик, оо түнэй-дэ байагы эки јангы јайладар кэрэкти канайда бүдүрэтэнин уч бажын-да учурлап салган бичик бачым јазалып бичилэр дэп, ижэнэргэ кэрэк јок. Кам-јангың, буркан-јангың јайладар кэрэкти канайда бүдүрэр дэп, учурлап айдып бэрэр бичик јангы јайладар кэрэккэ турган кандый-да кижээ сүрээн кэрэк болуп турганы чын. Јэ кудай-янғы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти ондый бичиги јок бүдүрүп болбос дэп, айдарга јарабас. Кам-јангың, буркан-јангың алыш-колыш булгалып калган үүрэдүүнэ удра айдарга кару сөсти бэлэттэп алып, ончозын бичиккэ салза-да, онын канчазы-да јеткил болбос (буркан-јангың кунун кубулып турар төгүнин ээчип, бичикти канайда јазаар?). Јок, Кам-јангы-ла буркан-јангы јайладарын канайда-да јакшы учурлап салган бичик болзын, бичиккэ-лэ баштадып бүдүрүп турар кэрэк дэп турар сагыш јарабас. Бу кэрэкти бүдүрэринэ кижинин билэр сагыжы кэрэк, кижинин үүрэнгэни кэрэк, кэрэккэ тазыканы кэрэк, кижинин јаантайын шүүлтэзи, сүмэлэнэри кэрэк, бу кэрэкти канайда бүдүрэр дэп турар эбин јаантайын бэдрэп турары кэрэк. Мунаң башка мэкэзин јайладар дэгэн јангың бойынын бүдүүн, учурын билэр кэрэк. Мунунг учун кудай-янгың јайладар кэрэккэ турган кижн бойынын бирлэрин, нэ-лэ нэмээ үүрэнип, бичик-билигин көдүрүп, тыңыдып турар кэрэк.

Алтай улустың, анчадала јиип алтай улдардын, балдардын ортозында, кайса-да кудайга јангдабас, кудай јок дэп турар улус бар болор. Айдарда, бичик кычырар-тураның кэрэгинэ турган кижн кудай-янгың јайладар кэрэкти бүдүрэрин бу мундый, кудай јок дэп турар алтай улустаң баштап турар кэрэк. Мундый улусты ылгап бириктирип алып (кружок), олардын кудай јок дэп турар сагыштарын, кудай дэгэн нэмэни кижн бойы тапкан дэп, јазап учурлап бэрип, тыңыдып турар кэрэк. Кудай јогынын јартына чыкса, кудай-јангы дэгэни—мэкэ дэп, јарттап алза, бу улус кудай јангың јайладар кэрэкти бүдүрэринэ болужып, тузазын

јәтирәр. Мундый кудайы-јок алтай улустың кудай јок дәп турар сагыштары тың болзын дәп, кудай-јаңын јайладар кәрәкти байагы улус бойлары-да биләргә, јаңдап турган өскө де улустың сагыжын јарыдып, јаңын таштадарына күүнзәп турар крәлү әдәр кәрәк. Бу иш улустың күүнинә тийбәзин дәп, оноң улус чөкөббөзин дәп, оны улустың чөлөблү күндәриндә (алтай улустың чөлөб күндәри көбизиндә јаскыда, јайгыда болотон) бүдүрүп турар кәрәк. Кудай-јаңы дәгән мэкәни јайладар кәрәкти кудайы-јок улустың кудай јок дәп турар сагыжын тыңыдар кәрәгиндә јакшы сананбай, шүүнбәй әтсә, бу кәрәкти бүдүрүп баштап турган кижі кичәәп-тә турза, кәрәги јакшы бүтпәй турар. Мундый нәмәә ол бойы-да кайкап турар.

Кандый-да ишкә кижиниң күүнин тартып аларга күч болотон, кандый-да ишти кижі јилбиркәп иштәп турзын дәп әдип аларга күч болотон. Оның учун аразында бичик кычырар-тураның ижинә турган кижиниң, оноң-да башка, кижиниң биләрин көдүрүп турар нә-лә ишти баштап турар кижиниң кандый-кандый кәрәк бүдүрәр дәп сүрәкәй јазап сананып, сүмәләнип алганы, ол ишти бүдүрәр дәп кичәәгәни тәк калып јат. Бу мундый нәмә анчадала узақ сананып отураына, узаагына отуруп шүүлтә әдәринә үүрәнбәгән алтай улустың ортозында иш әткәндә болотон.

Јурт-улустың кәрәгин баштагадый көдүрә-сагышту алтай улустың бичик-билигин јаандадар кәрәгиндә јайгыда курстар әдәрдә, бу курстарга кәлип турган улустың кобизи 4-5-лә конок отуруп јүрәлә, бу ишти таштагылап турар болды. Айдарда курстардың кәрәгин башкарып турган улус јуулып кәлгән алтай улус курстардың учына јәтрә јүрзин дәп, үүрәдү болуп турган ортозында—иштәп алып, амырап турган тушта јүзүн-јүүр ойын әдип турар болды (улуска јарап турган ойындар: шатра, шах-мат, „талайдагы јуу“ дәп ойын), оноң башка курста үүрәнип турган улустың күчилә спектакль тургузары, спектакль аайлу ойын әдәри улуска сүрәән јарап турды. Курстың үүрәдү-үнә мундый ойын әдәрин кожып саларда, бүдүн-јарым ай болгон курстардаң ас-ас кижі учына јәтпәй, чыкты. Алтай улустың јайгыда айлында ижи ас болуп, чөлөбөзи көп болотон учун, политиканы биләр кәрәгиндә үүрәдү әдәрин, анчадала кудай-јаңы дәгән мэкәни јайладар кәрәкти бүдүрәрин јайгыда мунайда өткүрүп турар кәрәк. Кудай-јаңы дәгән мэкәни јайладар кәрәгинәң улам әрмәктә, куучында кижини јаан санандырап нәмәдәң башка кижини каткыртар-да нәмә бар, —байагы спектакль аайлу ойын әдип, камдардың, јарлыкчылардың, абыстардың улус мэкәләәр

дэп нэ-лэ кылынгандарып куучындап бэрип, ологро өткө-
нип, каткы этпэйт-пэ!

Кудай жангы дэгэн мэкэни јайладап кэрэкти бүдүр-
ринэ Алтайдын јэриндэ нэ-лэ иш-кэрэккэ турган орус-та
болзын, алтай-да болзын, бичик-биликтү улусты тартып
алар кэрэк. Эмчи, фельдшер, катчы, агроном, землемер—
булардын кайжызы-да болзо, кудай-жанын јайладап кэрэк
бүдүрэринэ болужып бэрзин. Болуш эдип јаантайын иш-
тэжип турзын дэп, канайда айдар, јэ бойлорынын ижинэн
чөлөө тушта бичик кычырар-тураа кэлип, эмээ улустын
кандый-кандый јуунду јэринэ барып, бойлорынын билэри-
нэн куучын айдып бэрип, нэ-нэмэни јарттап учурлап бэ-
рип турза, анчадала кудай-жанын јайладып турар крэлү
куучынды, учурды кудай јок дэп турар бириккэн бөлүк-
улуска айдып бэрип турза, алтлй улустын јандайтанын
мокодып турар эдэ, кудайы-јок улустын билэрин јаанда-
дып, кудай јок дэп турар сагыжын тындып турар эдэ.

Бичик кычырар-тураа кэлип турар улустан кудайы-јок
бөлүк-улуска јакшы атка калган јажы јаан алтай улус ки-
рип бириксэ, јакшы болор. Бу бичикти бичигэн кижээ (ав-
торго) тааныш, Оңддай аймагынын Кайыңчы дэп, өзөктө
јуртап јаткан Кара-Сагал дэп, јажы јаан өбөгөн бар. Бу
Кара-Сагал кудай јок дэп, кудайга бойы-да јандабас бо-
луп, айлдаш улустын-да кудайга јандабас кэрэк дэп ай-
дып јүрэр, Совет-башкару кэрэгин јарлап јүрэр. „Озо Нэ?
Муклай-каан болгон. Муклай бойы-да, онын тургускан бий-
лэри-дэ ийт ошкош болгон. Ленин кэлип, Муклайды сү-
рүп салды. Совет-јан болды—јакшы болды. Абыстар, кам-
дар, јарлыкчылар—ончозы төгүнчи, мэкэчи“—дэп турар.
Бу мундый кижинин көп, јараштра, јаан сагышла учурлап
айдары јок-та болзо, укан-көргөни көп кижидэп (Кара-
Сагал андагы јаткан улустан эн-озо кра тартып, аш сал-
ган кижидэп болгон), онын нэ-дэ дэп айтканын улус јарадып
угар. Мундый-мундый улус кудайы-јок бириккэн бөлүк
улуска кожылып турза, сүрээн јакшы болор эдэ. Бу бө-
лүктө јажы јаандап кэлгэн улус канча-ла көп болзо, јак-
шы болор. Јэ мундый болзо, кудайы-јок бөлүктө јажы
јаан улус көп болзо, јакшы болор дэгэн сөс оок јашту
улустын кэрэгин јаан кичээбэй турза-да кэм-јоэ дэп тур-
ган эмэс, јажы, јааны—ончозы иштээр дэгэн ижин түнэй
иштэп турзын, эдэр дэгенин түнэй бүдүрүп турзын.

Бичик кычырар-турада мунайда, јаанду-јашту болуп
биригип алган кудайы-јок улустын-ла кудайга јандабас
дэп турар сагыжын тындып алар дэп иштэп турары кэ-
рэк эмэс. Јок. Бу улус кудай јогынын јартына чыгып ал-
ган кийиндэ, кудай жангы дэгэн нэмэ мэкэ болгонын јарт

билип алган кийиндэ, бойлорынын кудай јок дэп турар сагыжын тынгыдып алган кийиндэ айландра јаткан јүрт-улустын јангдап турган кам-јангып, буркан-јангын, крәстү-дэ јангды јайладар кэрэк бүдүрәринэ үүрәнип турзын, камдардын, јарлыкчылардын, абыстардын үүрэдүүнин төгүнин улуска јарттап бәрип турарына үүрәнип турзын. Мунун кийиндэ бу кудайы-јок улустын болужыла кудай-јангын јайладар кэрәкти алтай улустын бастра ончозынын ортозында бүдүрәри, кудай-јангын јайладарын улустын калыгына өткүрәри јәңил болуп турзын.

Кудай-јангы дэгән мэкәни јайладарын јүрт-улустын калыгына өткүрүп турар ишти ајаарып, сананып туруп эдәр кэрэк, айдар сөсти, эрмәкти, учурды ажындра болгооп алып, јастра сөс айдылбозын дэп, чэбэрләнип айдар кэрэк, улустын јандап турары кандый крәлү дэп, ажындра билип алып турар кэрэк. Бу кэрәкти бүдүрәр тушта јангдап турган јангын јамандап, улустын сагыжын, јан-күүннн тулгурт ачындырбас кэрэк. Кәм-дэ болзын, јан кэрәгиндэ куучын-эрмәктә кижинин јангдап турган јангын јамандап айдары качан-да јок болзын дэп турар бу сөсти унутпай јүрзин. Јанду кижн јангын јамандадып, ачынар болзо, јан јайладар кэрәкти бүдүрүп турар улусты јаман көрүп өчө-жип, јангына там тартынар, кудай-јангын јайладар кэрәгиндэ айдар эрмәкти угарынан болгой, Совет-башкаруунын өскө-дэ кэрәгиндэ үүрэдүүнэ кирбэй, кыйып јүрәр.

Бичик кычырар-туранын кудай-јок бөлүк улус ончозы-ба, онын кэзиги-бэ алтай улуска кандый-кандый нәмәнин бүдүүн учурлап айдып бэрәлэ, калганында бу куучыннан улам кудай-јангын јайладар эрмәк эткәжин, бу учурды, бу куучынды, бу эрмәкти улуска айдып бэрәринән озо, бойлоры ол учур-куучынды јарттап аларга кэрэк, кудай-јангын јайладар эрмәкти канайда айдарын шүүжип, сүмәләжип алар кэрэк, угуп турган улустаң кандый сурак-сөс болорын, онын каруун канайда айдып бэрәрин бодоп сананып алар кэрэк. Биләр сагыштын үүрэдүү кижээ тузалу дэп турар сагышты, кудай-јангы дэгән нәмә дэзә јакшызы јок дэп турар сагышты ол куучынды угуп турган улус бойлоры таап турзын дэп, ондый сагыш олардын бойлорынан чыксын дэп эдәр кэрэк.

Мундый куучынды, мундый учурды угуп турган улустын ортозында кандый улус бар болуп турганын база бодоп алып турар кэрэк. Бу улустын кобизи кудай јок дэп турар сагышту улус болзо, эмәзә кудай-јангын јаан јаратпай турган улус болзо, кудай јок дэп турар сагышка

олор бойлары једип турарына јэнгилтип бэрип турар кэрэк; мунайда бойларынын кудай јок дэп турар таап алынган сагыжын тынгыдып, оморды камдарга, јарлыкчыларга удурлажарын курчыдып турар кэрэк. Јэ кудай јок дэп турар улустын ортозында башка-башка сананар улус бар: кудай јок дэп бойынын тэрэн сагыжыла јарттап алган кижн бар, кудай јок дэп айдып-та турза, кудай бар-јогынын чынына сагыжыла једип болбой турган кижн бар, бир-дэ нэмэ сананбай, улуска көрө, улуска јарыштра кудай јок дэп айдып јүрэр кижн бар-ок. Кудай-јангы дегэн мэкэни јайладар кэрэктнн учурын бу-да улуска ајаарып сананып айдып, кэрэктнн аайынча баштандырып турар кэрэк.

Бичик кычырар-тураа (кызыл-айылга-да болзын) јаан-тайын кэлип турар јандап-та турган, јаангдабай-да турган улустаң башка көп кижн учурап кирип турар. Ондый учурап киргэн улуска јангыс учур сөсти катап-катап айдып бэрип турары бичик кычырар-туранын ижинэ турган јангыс кижэе чаптык болор; онын учун јангыс айткан учур сөсти көп кижн билзин дэп, ол сөсти бичик кычырар-туранын стен-газедина салар кэрэк. Бир јазалган стен-газеттин бастра ончозына кудай-јангын јайладар кэрэктнн учурлап салбай, башка, башка, нэмэнинн учурын бичип турар газеткэ кудай-јангын јайладар кэрэктнн бүдүрэрин учурлап бир болуп алган јэргэ бичип турар кэрэк. Стен-газеттэ бичилгэн бичиктэ улустын јандап турган јангын јамандап турар бичик база-да јок болзын.

Кудай-јангын јайладар кэрэгиндэ стен-газеттэ бичилэр бичик кандый болор?

Билэр сагыштын үүрэдүүнинн тузазы јаан дэп, кудай-јангы дегэн нэмэнинн јаманы көп дэп. јангыс муны учурлап стен-газеткэ көп эдип бичибэс кэрэк. Бичик кычырар-туранын турган јэрин айландра јаткан јурт улустын ортозында нэ-нэмэ болуп турганын алып билэр-сагыштын үүрэдүү аайынча онын учурын јарттап айдары кудай-јангы дегэн мэкэни мокодып турарына баштандырап куучын эдип, салар кэрэк.

Бичик кычырар-тураны эбирэ јаткан јурт улустын ажын үрөп турар јаан јут түшсэ, эмээ күйгэк болзо, эмээ ашты мөндүр согуп салза, кэзим оорудан көп мал өлүп турза, онон-да башка кижининн мал-аш ижин үрөп турар нэмэ болзо, мунын ончозынан кудайга, бурканга ижэнинн јатпай, кижн бойынынн аргаланар эби кандый болорын, өлөринэ іеткэн оору кижэе кам алдыртып камдат-

канынан, жарлыкчынын мўргўўлинэн тузазы јок болгонин, оору кижини кудай јазар дэп сакыбай, оорыган тарыйында-ла јакшы јазап эмдэткэнинэн јазылганын, больницанын ижин, јаш балдарды јурттын јангыс јэринэ јууп кўрип турарын (јасли), оору кўсти эмдейтэнин, јаман-југуш ооруды эмдэйтэнип, оору малды эмдэйтэнин, советтэргэ член болор улусты талдап тутканда, байларды, камдарды, жарлыкчыларды, абыстарды ўй јок эткэнин, кра тартар, ўлўн эдэр јэр ўлэшкэндэ, јоктуларды мэкэлэп турар, кыстап турар байлардын кылыгын,—мунын ончозын, кол-ижинин аргазында јаткан улусты, улустын јоктуун байлар, камдар, абыстар, жарлыкчылар јимэктэп турарына, базып турарына болуш эдэр, Совет-башкаруунын нэ-лэ бўдўрўп турар ижин јаратпай, јамандап турарына сайгактап, ўўрэдип турар кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладарына баштандырап учур эдип, стен-газеткэ бичип турар кэрэк. Стен-газеткэ саларга кам-да јангду болзын, буркан, крэстў-дэ јангду улустын айлы-јуртында нэ болгонин учур-сўскў алып турар кэрэк. Башка башка јангду улустын айлы-јуртында нэ болуп турганын стен-газеткэ бичип турары, учурга алып турары кандый-да јанг болзын, ончозы улустын јадыжына тўнгэй чаптык болуп турганын, тўнгэй јаманын јэтирип турганын јарттап бэрэринэ эптў болор. Кам-ла жарлыкчынын јэңил шилэ кўп јал аларга кичээп, јанг блаажып турганын, бичик-билиги јок алтай улусты мэкэлэп турганын, нэмэ билэин дэгэн сагышты туйуктап турганын јартын јарлап, стен-газеткэ бичип-тэ турар кэрэк, јурап-та турар кэрэк.

7. КУДАИ ЈАНГЫ ДЭГЕН МЭКЭНИ ЈАИЛАДАР КЭРЭКТИ КЫЗЫЛ-АЙЫЛДА КАНАИДА БЎДЎРЭР.

Алтай јурттын ортозында кижинин билэрин кўдўрэр кэрэгиндэ иштэп турарарына јазаган кызыл айыл орус јурт улустын „красный угол“ дэп (кызыл-тоолык) нэмэзинэ кэлижэр, аразында бичик кычырар-туранын-да ижин бўдўрўп турар. Кызыл-айылдын тўс ижи—алтай улустын мал-аш ижин, бойларынын јадыжын јангыртарын, јарандыраын коммунист-партиязы-ла Совет-башкаруузы канайда бўдўрўп турганын јарттап, јарлап турары болордо, албатынын мал-аш ижин, јаткан јадыжын ўнжидип алайын дэгэн сагыжын кайра тартып турар кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладарын ол кэрэктэн айрып турары сранай-да јарабас. Кудай-јангы дэгэн мэкэни јайладарын бўдўрэри кызыл айылдын ижиндэ јаан кэрэк болуп турзын. Алтай јурттын ортозында иштэп турган кызыл-айлдардын

бирүүзи-дэ кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бүдүрбэй јат. Ол нэнинг учун мундый болуп туры дэээ? Бирдэн, кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладарын канайда бүдүрэр дэп, учурлап салган бичик јок учун, бирдэн дэээ, кызыл-айылдың ижинэ јуук турган усустың—кызыл-айылдың кэрэгин, ижин бүдүрүп турган улустың мундый кэрэк бүдүрэри бойлорының сагыштарына кирбэй турганынан болуп јат; бир-бирүүзининг сагыжына кирзэ дэ ол кэрэктинг ижин канайда баштап аларының аайын таппай турар учун болуп јат.

Кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти алтай улустың ортозында канайда бүдүрэрин учурлап салган бичик эм-тура јок дэп, ондый бичик бачым бичилэри, нэ јаан ижэнбэс кэрэк дэп, муның алдында айдылган эдэ. Јэ ол ишти школдо, бичик кычырар-турада канайда бүдүрэр дэп, бу бичиктэ учурлап салганы кызыл-айылдында ижинэ јарап турар. Кудай-јаңы дэгэн нэмэни јуртка јаман болуп турганын јарттап алар кэрэгиндэ, јурт ортозында нэ болуп турганын көрүп, нэ-нэмэнинг бүдүүн билэр-сагыштың үүрэдүү аайынча учурлап салган бичиктерди кычырып, кудай-јок улустың үүрэнип турганы, куучын-эрмэк, спектакль тургузары, стен-газет,—бу муның ончозы аймактың кэрэгинэ турган бичик биликтү улустың болужыла кудай-јаңын јайладар кэрэкти кызыл айылда бүдүрүп болбос дэп айдарга јарабас.

8. КУДАИ-ЈАҢЫ ДЭГЭН МЭКЭНИ ЈАИЛАДАР КЭРЭГИНДЭ КӨЧӨР-АЙЫЛДЫҢ ИЖИ КАНДЫЙ БОЛОР.

Көчөр-айылдың ижи кызыл-айылдың ижинэ түнгэй Јэ кызыл-айыл јаантайын јаңыс јэргэ иштэп турарда, көчөр-айыл бир аймактың јуртының ортозында кочип јүрүп иштэп турар. Кайжы крэдэ, кандый јэрдэ, канча конок иштэп турарын јурт-улустың билэрин көдүрэр кэрэгиндэ аймактың исполкомында отурган улус башкарып бэрип јат. Јаңыс јэргэ јаантайын турбай, тоолу коноктың бажында көчип јүрэр учун, көчөр айыл узагына бүдэр ишти этпэй јат. Мундый болордо, ас-тоолу коноктың туркунында-ла иштэп турар болуп, кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти көчөр айыл там кичээп турар кэрэк. Кудайы-јок бөлүк улус-ла јол-эбрэ јаантайын иштээргэ кэлишпэс тэ болзо, ондый улусты көчөр-айыл токтоп турган јердинг јурт-улузынан ылгап бириктирип алып, боо туруп көчпөйинчэ ол бөлүлүк-лэ иштэп турар кэрэк кийиндэ-дэ көчөр-айыл ол бөлүк улус-ла баштап алган ишти токтотпой, үспэй турар кэрэк, ологго бичик бичип бэрип,

стэн-газэт ажра, „Кызыл-Ойрот“ газэт ажра олордын ижин башкарып бэрип турар кэрэк, көчөр-айылдын ижинэ турган кижиги бир кэлишкэндэ ологорго өнөтинин-дэ эки-үч конокко барып, ологор-ло кожо иштэп жүрөринэн кыйбас кэрэк.

Көчөр-айыл бир жэргэ эки-үч нэдэлэ, бир ай туруп иштээрдэ, кудай жаңын жайладар кэрэгиндэ байагы бирик-тирип алган кудайы-жок бөлүгиги-лэ иштээринэн башка, улуска куучын айдып бэрип турар кэрэк, стэн-газэдинэ кудай-жаңын жайладарына кэлиштрэ эрмэк-куучын эдип бичип турар кэрэк, спектакль аайлу ойын эдип турар кэрэк. Спектакль аайлу ойын эткэжин, ол ойында камдардын, жарлыкчилардын, абыстардын төгүнинин, мэкэзинин жарты чыгып турзын, ологордын төгүндү, мэкэлү үүрэдүүнэн билэр-сагыштын үүрэдүү артык болуп турганы билдирип турзын, Мундый ойынды ажындра сананып бэлэттенип алып, жакшы жазап ойнозо, улустын жандайтаны жазым-жок мокоп турар.

9. КОММУНИСТ-ПАРТИЯНЫНГ НЭ-ЛЭ ИШ-КЭРЭГИН АЛБАТЫ ЖОННЫНГ ОРТОЗЫНА ÖTKÖRÖP KИЖИ (KÖЧ ОРГ) КУДАИ JAHГЫН JAИЛАДАP KЭРЭГИН KANAИДА БÜДÜРÖP. KИНО-ЖУРАЛГАН.

Коммунист-партиянын сагыжы аайынча иш кэрэк бүдүрөрин аймакта жаткан албаты-жоннын ортозына өткүрүп жүрөп кижиги (мунаг ары бис бу кижини „көч-орг“ дэп адап туралы) жаңыс жэргэ жадып иштэбэй, жаантайын жорыктап жүрүп иштэп турар. Онын учун кудай-жаңы дэгэн мэкэни жайладар кэрэгиндэ, барып түшкөн жэрдэ узаак иштэп турары кэлишпэс болуп жат. Жэ, ондый-да болзо, ол бу кэрэкти срангай иштэбэй жүрөри жагабас. Нэ-лэ нэмэнинг учурын айдып, куучын-эрмэк этсэ, „Кызыл-Ойрот“ газетты кычырза, жүзүн жүрүп жуалган көргүзип, оны учурлап турза, ол куучын-эрмэктэрди кудай-жаңын жайладарына баштандырып турар кэрэк. Коммунист-партиянын нэ-лэ иш-кэрэгин аймак-сайын жаткан албаты-жоннын ортозына өткүрүп турган кижиги болгондо, көч-орг ол иштинг ончозы жакшы чэк бүдүп турзын дэп кичээп, кижининг билэрин өрө көдүрөп, кижининг сагыжын жарыдар нэ-лэ кэрэккэ турган улустын, организациялардын ижин канайда иштэп турганын ажаарып, башкарып, аайлап бэрип турар учурлу. Мундый болордо, кудай-жаңы дэгэн мэкэни жайладар кэрэктинг жакшы бүдэри көч-оргтын ижиндэ жаан кэрэк болуп, кирип турзын.

Нэ-лэ эрмэк-куучын улуска јарт болуп турзын дэп, коч-орг јүзүн-јүүр јуралган көргүзип турар. Кудай јангын јайлар кэрэк бүдүрәринэ јаан болуш эдэр кино-јуралгандар болор. Бу кино-јуралганда алтай улустың озогы чөрчөгинэ кәлиштрэ аргалаачы болуп кәләр дэп сакып турган Ойрот-канның јүрүмин учурлап салып, чын „Ойрот“ —Октябрдың революциязы алтай улустың аргазын бәрип, јүдәк јадыжын јаңыртканын учурлап салган („Долина слез“) кино-јуралган кудай-јангын јайлар кэрэк бүдүрәринэ сүрәэн јаан болужын јәтирәр. Јә бу јуралганды улуска көргүзүп туруп, јакшы јазап аайлап учурап айдып бәрбәзә, алдында кино-јуралган көргөлөк алтай улус Ойроттың чөрчөк јүрүмин чыңга бодоп салар. Муның учун бу кино-јуралганды качан-да көргүзип турган кижин чин бар болгон Ойроттың јүрүмин көргүзип турган эмәс, ол—чөрчөк дэп јарттап, аайлап айдын бәрип турар кэрэк, чөрчөк Ойроттың алтай улуска алып кәләр дэгән арганы Октябрдың революциязы јәтирип бәрди дэп айдып бәрип, Октябрдың революциязы албатаа канайда арга болгонын јарттап учурлап бәрәр кэрэк. Кудай-јангы дэгән мэкәни јайлар кәрәктә кино-јуралган көргүзәри—јаан кэрэк. Кам-јангын, буркан-јанын јайлар кәрәгиндә алтай улустың јүрүминә алган јуралган јок учун, кэрэк бүдүрәриндә јаан тутак болуп јат. Јә крәстү-дә јанды јайлардына кәлиштрэ јазаган јуралгандарды (ондый јуралган көп) көргүзип, кандый-да јанг болзын, ончозы кижәә јаман јәтирип турганын јарттап бәрип турза, онон-да кам-јангын, буркан-јанын јайлар кэрэк тапту јакшы ичкәрләп турар.

10. АЛТАЙ КОМСОМОЛДЫҢ КЭРЭГИНЭ ТУРГАН КИЖИ (НАЦОРГ) КУДАЙ-ЈАНГЫ ДЭГЭН МЭКЭНИ ЈАЙЛАДАР КЭРЭКТИ КАНАИДА БҮДҮРЭР.

Алтай комсомолдың кәрәгин башкарып турган кижиниң нэ-лэ ижи муның алдында учурга киргән коч-оргың ижинә түнәй, әкүдин ижиниң башка болоры—коч-орг јаан-да јашту, јиит-тә алтай улус-ла иштәп турарда, бу дәзә јиит јашту-ла Алтай улустың ортозында иштәп турар. Оның нэ-лэ иштәп турган ижинә коштай кудай-јангы дэгән мэкәни јайлар кәрәгин канайда бүдүрүп туруп дәз? Комсомолго кирип биригип калган јаш улустың кандый-ла үүрәдү әдип, айткан сөсти, нәмә јарттап учурлап айткан эрмэк-куучынды кудай-јанын јайлардына баштандырып турар кэрэк, комсомолго киргелек јаш алтай улустың ортозында кудай јок дэп турар сагышту улустың бар- јогынын јартына чыгып, кудайы-јок улусты

бириктирип алып, оlorдын кудай јок дөп турар сагыжын тыгыдып, комсомолдордын кудай-јанын јайладаp кәрәкти алтай јурттын калынына откурұп турарына болужып турар крәлұ эдиp салар кәрәк.

Алтай комсомолдордын кәрәгинә турган кижи кудай-јангын јайладаp кәрәгиндә иштәп турганын коч-оргтын, кызыл-айылдын, көчөр айылдын ондый-ок ижи-лә јангыс аай эдиp, оlorго болужып турар кәрәк.

Јиит улустын сагыжы омок болотон учун, кудай-јангын јаан кәрәккә бодобой јүрәтән учун кудай-јангын јайладаp кәрәкти јаш улустын ортозында бүдүрәри ол-ок кәрәкти јаан јашту улустын ортозында бүдүрүп турарынан јәнил болор. Јә јиит улустын сагыжы омок болорынан улам, кудай-јанынан болгой, өскө-дә кәрәкти јаан нәмәә бодобос болорынан улам бүдүрзин дәгән кәрәкти оlor үрәп саларынан-да аябас. Јаш улус јәрдә-јәлдә нә болуп турган нәмәнин бүдүүн биләр сагыштын үүрәдүү аайынча јартына чыгып алып, улустын мал-аш ижин Совет-башкару канайда јангыртып јарандылар дөп турганын, эл-јоннын башкару-кәрәгин канайда бүдүрүп турганын јазап билип алып, бу биләр сагышла алтай улустын јандап турган мэкәлұ, төгүндұ јандарынын төгүнин, мэкә болуп турганын јакшы јазап јарттап бәрәринин ордына камдардын, јарлыкчылардын камдаганын, мүргүүлдерин какы эдиp эләк-тәп, јан бойын јамандап, јандап турган алтай улусты көмөлөп турза, кудай-јангын јайладаp кәрәкти үрәп салар. Мунаң улам улус ачынып-та турар, чугулдап та турар, комсомолдорды, комомолго киргәләк кудай јок дөп турар улусты көрбөс болуп, оlorдын нә лә ижин (улустын бойлорына тузалу-да болзо) јаратпай, јамандап турар. Мунын учун комсомолдор-ло кудай-јок дөп турар улустын кудай-јангын јайладаp кә; эгиндә иштәп турган ижин комсомол кәрәгинә турган кижи аайлу башту эдиp башкарып бәрип турар кәрәк.

Алтай комсомолдор-ла кудай јок дөп турар јаш улус алдынан бойлоры јуулып алып, спектакль аайлу ойын эдиp, камдарды, јарлыкчыларды, абыстарды јүзүн-јүүр өткөнип, ойын, каткы эдиp турза, кәм јок болбой кайсын. Јә мундый ойынды јаткан јурт улус көрзин дөп этсә, ол ойын јанду улусты ачиндырбас, чугулдатпас крәлұ эдәр кәрәк, ондый ойында кудай јангын таштабаган кижи ачынгадый чугулдагадый нәмә јок болзын дөп, комсомолдордын башкаруучызы болгооп ајыктанып турар кәрәк.

Комсомолдардын кудай-јангы дәгән мәкени јайладаp кәрәгиндә иштәйтән ижин бичик кычылар-тура-ла кызыл-айылда кудай-јок бөлүк улуска иштәдиp турган аайынча-

ок иштэди́п турар кэрэк. Комсомолдордын ячейказы турган журт-јэрдэ кызыл-айыл, көчөр-айыл бар болзо, иштээр улус астан болунип иштэбэй, комсомолдор кызыл-айылдын, көчөр-айылдын кудайы-јок болу́к улустары-ла биригип алып, кудай јаңын јайладар кэрэкти бүдүрэрин кожо бир аай иштэп турар кэрэк. Бичик-кычырар-туранын, кызыл-айылдын, кудай-јаңын јайладар кэрэгиндэ комсомол-ячейказынын болу́жи мундый болорго кэрэк: јуулып кэлгэн алтай улуска кудай-јаңын јайладар кэрэгиндэ кандый куучын, кандый эрмэк, нэни учурлап айдар дэп озо ажындра бэлэттэп бэрэри, ол куучын-эрмэкти, учур сөсти канайда айдар, кэм айдар—мунын ончэзын башкарып бэрип турары болор, спектакль аайлу ойын эдэрин баштап башкарып, ол ойынга ячейка бойы кирижин турары болор, стен-газеттэ нэни учурлап бичиир, канайда бичиир, оны аашкарып айдып бэрэри болор, оноң да башка тура-ла айылдын кудай-јаңын јайладар кэрэгиндэ нэ-лэ ижин башкарып, ол ишкэ ячейка бойы кирижип турары болор. Комсомолдор, бичик кычырар-туранын кызыл айылдын кудайы-јок болу́к улусы ончозы бир аай иштэп турарын комсомолдордын кэрэгин башкарып турган кижии кичээп турар кэрэк.

11. АЛТАИ УЙ УЛУСТЫҢ ЈҮРҮМИН ЈАҢЫРТЫП ЈАРАНДЫРАР КЭРЭГИНЕ ТУРГАН КИЖИ (ЖЕНОРГ) КУДАИ-ЈАҢЫ ДЭГЭН МЭКЭНИ ЈАИЛАДАР КЭРЭКТИ КАНАИДА БҮДҮРЭР.

Алтай уй улустың јүрүмин јаңыртып јарандырап кэрэкти бүдүрэринэ коммунист-партиянын аймакта турган комитеды-ла дэрэмнэ-јурттын ячейказы бойларынын ортозынан чыгарып тургускан кижизи бар. Бу кижии алтай уй улустың јүрүмин јаңыртып јарандырап кэрэгин бүдүрэринэ кудай јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бир-аай кожо иштэп-ок турар кэрэк.

Алтай уй кижии кудай-јаңына, буркан-јаңына сраңай багып калган учун, байланары јаан учун, учурлу, јаңду эдэр нэмэзи көп учун, боо үзэри бала азрап көрүп турганынан башка айлында нэ-лэ иштиң көбизин иштэп турар учун јон-кэрэгинэ сранай киришпэс болгон. Мундый болордо, кудай-јаңын јайладар кэрэкти алтай уй улустың ортозына өткүрэри күч болор дэп бодоп турар кэрэк. Јэ Совет-башкарудын јаңыртып салган улустың эмдиги јадыжында баланың энэзи болгон уй улустың тартынар, күүни јэдэр нэмэ бар учун кудай-ја-

нын јайладар кэрэкти бүдүрэри тапту јәңил болор. Ол үй улустын буурын јымжадар кандый нәмә болор дэзэ? Бала табар, бала азраар энә болгон үй кижии су-кадык болуп јүрзин деп, балдар эзэн-суузак, күчи алмакту болуп, өзүп турзын дэп, Совет башкарудын оморды чэбэрлээрин кичээп турары болор, јаш-бала энэзинин ижинэ чаптык болбозын дэп, иш тужунда бала алар, бала көрөр јэр, балдар јаңыс јэргә јуулып ойноп јүрәр јэр јазап бэрип турары, балдар бастра ончозы школго үүрәнәр эткэни болор. Совет-башкарудын алтай үй кижини кул болорынан айрып алганы, јон башкару кэрэгинә кирижип турар эткэни, мунаң-да башка алтай үй улустын јүрүмин јаңыртып јарандыар эткэни кудай-јаңын јайладар кэрэкти алтай үй улустын ортозында бүдүрэрин јәңил эдәр. Алтай үй улустын јүрүмин јарандыар кэрәккә турган кижии омордын јандап турган јаңын јайладар кэрэкти бүдүрәр тушта, кудайды, кудай-јаңын алган-ла бойынча јамандап тулгурт айтпас кэрәк. Ол, бойынын билэринчә (јаң јайладар кэрәк бүдүрэринә көп нәмә биләр кэрәк) јаткан јурт ортозында нә-нәмә болуп турганын, анчадала үй улустын јүрүминдә нә болгон нәмәнин учурын биләр-сагыштын үүрэдүү аайынча јарттап айдар эрмәк-куучынын кудай-јаңнын (кам-јаңнын, буркан-јаңнын) јаманы, кэрәк јок болоры угуп турган улустын **бойлорынын сагыжынан чыгып турган эдип**, әптәп айдар кэрәк. Јаңыс јәрдә башка-башка јанду көп үй улус јуулуп отуруп, јаң кэрэгиндә эрмәкти бойлоры баштаза, эмәзә кандый-кандый эрмәктән улам јаң блаажар сөс чыкажын, омордын ол эрмәктэрин, ол јаң блаажып турганын кандый-да кудай-јаңын мокодорына баштандырып турар кэрәк.

Алтай үй улустын јүрүми јаңыртар, јарандыар кэрәккә партиянын аймак-комитедынын тургускан кижизи алтай үй улустын делегаттарынын аймак-јуундарында кандый кэрәк бүдүрәр, кандый јөп эдәр дэп јууннын алдында јазайтан планга кудай-јаңын јайладар кэрәк эдэрин кожып салып турар кэрәк.

Мунаң башка аймак-комитеттын тургускан кижизи алтай үй улустын јүрүмин јаңыртар кэрәккә дэрәмнә јуртта ячәйканын туткан кижизинин нә-лә ижинә болужып турар, башкарып турар тужунда, кудай-јаңын јайладар кэрәктидә канайда бүдүрэрин аайлап башкарып бэрип, болужып турар кэрәк. Üй улустын делегат-јуунын канайда эдәр дэп јазаган планда, программада салганын көргөндө, кудай-јаңын јайладар кэрәкти бүдүрэри кэрәк дэп бодозо, бодогодый, бу кэрәкти канайда эдәр дэп айтканы дэзә јок.

Онын учун алтай үй улустын делегат-жуундарында кудай-яндын жайлар кэрэкти уч-баш эдип турганы каа-жаа-ла бар болуп жат.

Билер сагыштын үүрэдүүн мактап, Совет-башкару-дын жагыртып бэргэн улустын жадыжын жакшы дэп, канай-да-да жазап учурлап бэрип, кудай-янды дэгэн нэмэ кижээ жаманын жетирип турганын, кижээ чаптык болуп турганын билер-сагыштын үүрэдүүлэ жарттап бэрбээ, жагырган жадыжын улус кудайга ижэнбэй, кудайга жандабай, бойлорынын күчилэ, сумэзилэ, билер-сагыжыла жарандырып алар дэп, жакшы жазап учурлап бэрбээ, кудай-яндын жайлар кэрэк жакшы бүдүп туру дэп, айдарга болбос. Кудай-яндын жайлар кэрэгиндэ куучын-эрмэктэ билер-сагыштын үүрэдүүнүн күчи бичик-биликтин тузазы жартталып турганда, ондый эрмэкти угуп турган алтай үй улустын сагыжына кудай-янды, байланары, жандалары чаптык, кэрэк жок болуп турганы эбэлип турзын, үй улус бойлорынын жүрүмин билер-сагыштын үүрэдүү аайынча эдип турарына күндү болуп турзын, кам-жантын, буркан-яндын таштаарынан жалтанбай турзын. Кудай-яндын жайлар кэрэгиндэ нэлэ эрмэк-куучын улустын сагыжын мундый эдеринэ жетпес крэлү болзо, тузазы жок болор.

Кудай-яндын жайлар кэрэгиндэ эрмэк-куучынды эки-үч-лэ катап эдип ийзэ, улус кудай-яндын чачып, жандабай барар дэп, анчадала кудай-янды кэрэк жок дэп турары киж сагыжыла жарттап алып таштады дэп, ижэнбэс кэрэк, бу кэрэкти бүдүрэрин сүрэкэй жаан бачымдабай, тагына бүдүрүп турар кэрэк. Улусты бичиккэ үүрэдип турар, улустын бичик-билигин көдүрүп турар, сагыжын жарыдып турар бачым бүтпэй, узаагына бүдүп турар кэрэк-лэ жаба-янды иштэлип турар кудай-яндын жайлар кэрэк бүдүрери база узак-ок турар. Жэ бу айдылган сөс кижинин жүрүми жагырбас жаранбас дэп иштэп турган кижини чөкөдип айткан сөс эмэс, бачым бүтпэй-дэ турган быжу иштин шылтуунда кижинин жүрүми жакшаа баштанып, кубулуп-ла турар. Бу сөс анчадала жанга срангай багып калган, байланары, жандалары көп болгон, мунаг улам албаты-жоннын кэрэгинэ киришпэй турар, айлы-журтынын нэлэ ижин, кул болуп, жүктэнип алган алтай үй кижээ кэлижэр.

Алтай үй улустын жандап турган кам-жаннын, буркан-жаннын жайлар кэрэкти бүдүрүп туруп, алтай улустын айлы-журтында жадыжынын жаан иш-кэрэгин бүдүрүп турган алтай үй киж сагыжын чэк-ару жүрерин кичээп турары, оору-жоболду тужында кам-камдатпай, жарлыкчаа мүр

гүүл эттирбэй, бачым jakшы жазап эмдэнип турары, балдарын чала-бла көрбөй, jakшы жазап азрап өскүрэри, балдарын школго ийэринэн кыйышпай турары, мал-аш ижин ийлы-јуртын жагыртып јарандырып турары, уйдын сүдин азанга кайнадып тургуспай, сарју эдэр заводко бэрип турары, эмээ сүттин каймагын сепаратор-машинала айрып алып турары, сүт курсакты жагыс курут-арчы эдип жазабай јүзүн-јүүр эдип турары, анчадала аракы азарын токтодып салары,—мунын ончозы кудай-јагы дэгэн мэкэни јайладар кэрэк бүдүп турганы болор.

12. ИШТИ МЭНДЭП ТУРУП, КИЧЭЭП ЭДЭЛИ!

Кудай-јагы дэгэн мэкэни јайладар кэрэкти бистин областа јаткан эки-үч башка јаңду алтай улустын ортозында быжулап бүдүрэр аайын бу кыскарта эдип бичигэн кичинэк бичиккэ салганы јеткил болор дэп айдарга болбос.

Крестү-јаңды јайладар кэрэкти эдэр аайын учурлап айдып бэрэр орус тилиндэ көп бичик бар, ол кэрэкти бүдүрэринэ озодон үүрэнип тазыканы-да бар. Кам-јаңын, буркан-јаңын јайладар дэп турган, алтай улустын бичик-билигин көдүрэр кэрэгинэ, улустын сагыжын јарыдар кэрэгинэ турган улустын колында ондый бичик-тэ јок, кудай-јаңын јайладар кэрэкти бүдүрэринэ үүрэнбэгэн-дэ. Кам жаңы-ла буркан-јаңын јайладарына болуш эткэдий бичик сүрээн кэрэк болуп турган учун, ондый бичикти бачым жазап чыгарар кэрэк. Алтай улустын жаңдап турган кам-јаңы-ла буркан жаңнын бүдүү, үүрэдүү эки башка болуп турган учун, бу эки жаңнын кайжызынын-да башка болгон бүдүүнэ, үүрэдүүнэ келиштрэ, кайжы жаңнын кижээ јатирэтэн јаманы кандый болотон дэп эки башка учурлап, эки башка бичик эдэр кэрэк.

Эки башка жаңды јайладарын жагыс аай эдип салза, кэрэк бүдүрэринэ чаптык болор.

Ойрот-областын јурт улузынын ортозында кудай-јаңы дэгэн мэкэни јайладар кэрэгин бүдүрэр дэп, кайда-кайда биригип алган улус, кудай јок дэп турар улус, комсомолдор, ячэйкалар, бичик кычырар-турада, кызыл-айылда, көчөр- айылда иштэп турган улус кудай жаңын јайладар кэрэгиндэ „Кызыл-Ойрот“ газет ажра бичиктэжиш турар кэрэк. Кудай-јаңы јайладар кэрэк кайда-кайда башталып бүдүп турганы бар болзо, ол кэрэк канайда башталганын, канайда бүдүп турганын учурлап, „Кызыл-Ойротко“ бичип турар кэрэк. Бир јэрдэ иш канайда бүдүп турганын өскө јердинг улузы билип, үүрэнип турзын.

Мунаг башка кудай-јагын јайладар кэрэкти канайда бүдүрэринэ улус үүрэнип турзын дэп орус тилиндэ салган бичиктэрдин кэзигин, кудай-јагын јайладарына болуш эдэр бичиктэрдин кэзигин алтай тилинэ кочирэр кэрэк. Кудай јагын јайладар кэрэгин алтай улустыг ортозына бүдүрэринэ јаан болуш эткэдий крестьян-улустыг јаг јайладар кэрэккэ үүрэнэр бичикти (Антирелигиозный крестьянский учебник) эн озо кочирэр кэрэк.

Школдор, бичик кычырар-туралар, кызыл айылдар, көчөр айылдар, нацоргтор, көч-оргтор, агрономдор, үүрэдүүчи катчылар, комсомолдор, эмчилэр, кудайы-јоктор кудай-јагы дэгэн мэкэни јайладар кэрэгинэ, кам-јагын, буркан-јагын јайладар кэрэгиндэ нэмэ эдип турганыгар барба, бу кэрэкти канайда эдип турганыгар-ды учурлап „Кызыл-Ойротко“ бичип туругар. Бойы-бойыгарга болужыгар!

Өмөлөжип кичээп туруп кудай-јагы дэгэн мэкэни јайладып, јок эдэли, улустыг бичик-билиги учун, эзэн-амыры учун, јадыжы жагыары, јаранары учун тартыжалы

Имв. W 1010

Ойрот.

3288

3819

Издательско-Типографское
Об'единение „Кызыл Ойрот“.